



ОЛЕКСАНДЕР КОНИСЬКИЙ

ВИБРАНІ ТВОРИ

Кн. II.

Ш-во „ЧАС“ Киє
1927



КОРОТКИЙ ПАСПОРТ КНИГИ

+

Асс 1557-2

Шифр Ш 44(4укр) К 64 Інв. № 2271-145

Автор Жуківський О

Назва Вибрані твори

кн. 2

Місце, рік видання Ж, 1927

Кіл-ть стор. 187, [5] с.

-||- окр. листів _____

-||- ілюстрацій _____

-||- карт _____

-||- схем _____

Том _____ частина _____ вип. кн 2

Конволют _____

79 СЧ 15
Примітка:

(891 . 79)

БІБЛІОТЕКА „ЧАС“

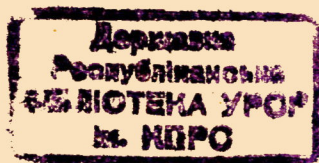
Ол. КОНИСЬКИЙ

ВИБРАНІ ТВОРИ

Кн. II

Під редакцією і з переднім словом
== акад. Сергія ЄФРЕМОВА ==

ВИДАВНИЧЕ Т-во „ЧАС“
КИЇВ—1927



Київський Округ 2935.

Зам. № 1008 -5000

Трест „Київ-Друк“, 6-та друкарня, вул. Леніна 19.

В ДЕНЬ СВЯТОЇ ВОЛІ.

Споминки баби Оришки Прядчихи.

І добре й лихе—все від бога. Дає бог людям щастя; ніхто-ж, як не він святий—посилає на людей і нещастя. Тим-то де талан-доля, там і безталання; без сього вже, мабуть, не можна. Коли-б людям все тільки щастило та таланило, що-б тоді й на світі було! Може-б і добре було; а може-б і ні,—не вгадати. А вже-ж з старих людей не дурно то приказка йде, що не коштувавши гіркого, не розсмакуєш і солодкого...

От і мені на віку всього траплялося. Не скажу, що я нещасниця. Довелось й щастячка зазнати, і нещастя мене не минуло. За чоловіком за своїм зазнала щастя, та не ким же, як не чоловіком і покарав мене бог; а за який мій гріх—того не скажу: так-от і в сиру землю піду, не відаючи, чим я прогрішила, чим я святих його прогнівила?... Та й що з того: чи знати, чи не знати?—рук не підложиш, минулого не вернеш; волі божої не переможеш... Який жеребок випав на твою долю, з таким і калатай мовчки, не нарікаючи...

Я й не нарікаю; я тільки до слова кажу; а нарікати—крий мати божа!.. нехай мені уста навіки заніміють, замкнуться, коли у мене й на думці є нарікати. І гріх і сором нарікати. Як гляну я навкруги думкою, то й бачу, яка то сила-силюща людей, що бідують куди гірш за мене! У мене що! З мого бідування тільки душу сум та скорботи хмарою криють; а кістки не стогнуть, ні холоду, ні голоду, ні болісті тяжкій я у себе в хаті захистку не давала; а в іншого... і господи!.. інше й голе,

і босе, і холодне, і утроба його з голоду, немов та опільн у важкому возі, скиглить!.. Еге!.. і ніхто на таких не зглянеться!..

У мене—що: не яка там і кара мені випала! Може ще то й не кара, а тільки так воно... важко-тяжко може через те, що серце моє дурне—занадто чутке та перенятливе. Ну, а розум не спроможний зазирнути на саме дно чужої душі та й роздивитися там, як воно й до чого... Що з того, що він зазирає сліпуючи? Темно!... а світла біг-ма!... От і переходиш через свої нетри помацки, й помилишся й заблудиш,—і собі, й людям не гаразд вчиниш. А проте вини моєї нема й не було. Не я-ж своє серце сплodiла; не я його до себе в груди вложила, не я його чутким таким зробила; не можна мені з грудей його виняти; не мені його переробити. Мати з батьком таке серце мені наділили... не мені їх судити... Поможі вже їм боже на тім світі виправдатися та всі митарства перейти й ні на одному не зачепитися!

Так ото кажу вам про мого чоловіка. Земля йому пером-пушиною! Він був не то, щоб яка людина невірна або лиха до мене, або до кого з добрих людей, ні, ні!... Душа у його була тепла; дружина з його вірна, не зрадлива,—не то, щоб там до чужих жінок, або-що!... сього зроду-віку не було за ним. Кохав він мене вірно, щиросердо. Слова важкого я від його не чула, до людей він був не двояк, не лиходій; в хазяйстві—дбаха невсипущий, кукібник мозолистий. Усिम би гаразд, за все-б дякувати богові, коли-б тільки не така вдача у його була; а то чисто наче та, прости господи, підкова з-під коня—не розігнеш її! Вже на чому він став, не стягнеш ти його, не повернеш, хоч ти йому приску гарячого повно за халяви насип.

Так отсе-то й не по мені було, і шашелем воно точить серце моє. Але було у його, у чоловіка мого, ще дві великих вади. Тямлю я, що нема чоловіка без вади, як нема живої деревини без кори, а проте вельми

вони мене за печінки брали й буцім данням тим—трутою, незримо людям, труїли моє щастя. Перша вада у мого чоловіка була та, що він вельми любив чортів згадувати. І встаючи й лягаючи, з чортом було не розми-неться, і за обідом, і за вечерю без чорта не обійдеться: повсякчас черкає. На що вже й гірше: хліб свя-тий почне було різати—й тут чорта згадає: «яка, от-се, чортяка ніж витупила»; або «чортів ніж хліба не бере...» Страх і згадати, як мене вражає було отаке черкання! Ну, на що йому здалися оті чорти? яка йому з них користь? чи вже-ж він не тямить, що з чорта добра не буде до віку?

Отак було міркую собі, та й ну його благати: «Ан-тоне! чоловіче мій любий! голубе мій сизоперий по-кинь ти чортів! не займай ти їх; бог з ними!... При-значено їм від бога по болотах в купинах та в оче-ретах кублитися,—нехай-же вони там собі й живуть і здихають; не наводь ти їх в хату: у нас в хаті образи на покуті, хрест святий на сволиці, а ти чортів сюди лхаш. Чи доладу-ж воно? Подумай, розкинь голо-вою! Вона-ж у тебе не повстяна й не цвяшком бита...»

Він отсе й схаменеться: тихцем, любенько погимо-нить собі в вуса та буцім і послухається мене. Іншим разом цілий день не згадає дідька; а по вечері, аби взявся за люльку, так і не втерпить, щоб не черко-нути: коли не сакви з тютюном чорт сховав, так вже-ж ніхто, як чорт, чубук так засмоктав, що й протичка не бере. Або отсе було собака на кого гавкне—і тут без чорта не можна: «який там чорт ходить?.. на якого лисого диявола вона бреше?»

Оттаку нестатечну людину наділила мені доля за чоловіка! Одначе-ж тридцять і одно літечко я за ним прожила й добра нажила, а все-таки до черкання до отого не призвичаїлася. І що воно за знак? Що воно за причина, що так йому чорти мулили? Неначе на самому кінчику язика чортяка раз-у-раз у його так і

сидить було: аби роззявив рота, вона й вилетить; одна вилетить, а друга зараз натомісць сяде...

І вже чого тільки я не робила, чого я проти тих гаспидів не чинила! І язик йому хрестила, і свяченою вербою обводила, і маковієвською водою піднебення обмивала—не допомогло!.. А молилася скільки!.. що свічок тих поставила! І отець Лука молебні служив, і язик йому мирував, і смирну з-під плащаниці за зуби йому клав! Овва!... нічого не брало! Їлася я, побивалася, та й годі сказала. Дала йому волю: нехай черкає! І не начеркався він до самої домовини... А я було чую, та вже німую: не поможу, кажу собі на думці, так нехай мої скорботи сидять у затишку, у мене в душі, щоб люди їх не чули, не бачили...

А вже друга вада, так хто його знає, як про неї її розказати, з чого його почати? І чудна вона, і смішна, й віку вона йому вкоротила. Була вона коли не від бога, так прямо від самого того царя болотяного, що по ковбанях полощеться, а на купині на сонці гріється—бодай-би йому, старому собаці!.. тьфу!..

Щоб зрозуміли ви ваду мого чоловіка й моє лихо з нею, треба вам здалека почати й усе моє життя розповісти. Добре! нате вам, слухайте, коли є охота слухати стару бабу.

Не яка там і стара. На сімнадцятій весні була я, як вийшла нам воля. Я з панських, і чоловік мій панський був: обидвоє ми одного пана були: Марченкові були, коли знаєте, а не знаєте, так може хоч чули. Пані наша доброї душі людина була, а про пана не можна сього сказати. Пані до всякого привітниця була, а пан осоковитий, п'ющий, чарки не проливав; усю свою худобу в горілку вбив, не перевів тільки того, що паніне було, бо вона таки на слові кріпка була: як сказала—«мого добра на пропой не попущу, не дам!»—так і не дала.

Мати моя—покриткою мене привела. Казав би хто —

прегрішила! Ба! хіба тоді можна було не прегрішити?... Грішила неволя людська, а не люди самі. Попустив господь людей своїх на поталу панам... ну і грішили... Дівувала я у матери, аж доки в двір не взяли мене. Таке те й дівування було, що нічим його й нагадати! І тепер—дивлюся в його, наче в ту воду каламутну: нічого не видно!... тьмяно та й годі.

В Пилипівку, саме на Варвари,—приходить до нас вїт Іванець.—такий він лютий чоловік був: люди його боялися, не любили. Приходить і каже до матери:

— Зараз веди дочку до двору.

— На що се?—питає мати; а я—як почувала, так і обомліла! «Отсе-ж, думаю собі, і моя черга прийшла!... чи до двору йти, чи на гиллю високу, чи в воду глибоку, все одно!... пропала я»... І так тремчу, так дрижу, аж шкура на мені ходить.

— На прачку, беруть її (себ-то мене),—промовив Іванець,—зараз ідїть...

Мати в сльози, я за нею! Як заголосили, так повна хата суму й голосіння стала! А вїт сидить на лаві та

— Швидче, швидче кінчайте своє голосіння та ходім!

— Яка з мене прачка!—озвалася я—не хочу я не піду!...

— Дурна ти, дівко!—перебив мене вїт,—тебе не питають, чи хочеш, чи не хочеш, а сказано: йди, ну й слухайся...

— Знаю я,—каже мати,—яку їм прачку треба... панича ждуть.

— Цить, бабо!—гукнув вїт,—а не то заціпить.. Не наше діло... звісно—твоя дитина; а проте—на все панська воля... Одягайтесь! Ходім... Звісно, для матери діло доткliwe; а все-ж не можна не слухатися. Ходім: там вже побачимо, може пані зглянеться; тільки не треба перед паном змагатися: самі знаєте, який він дроковистий.

Прийшли ми. Покликали нас у світлицю. Вийшла до нас пані з паном.

Пан зараз до матери:

— Дочку твою—беремо прачкою; се тобі полегкість... на панщину ти не ходитимеш; роби сама на себе. Чуєш?

Мати йому в ноги; до колін йому припадає, цілує їх та плачучи благає:

— Паночку, батечку! на все ваша воля, а я не согласна! не беріть моєї доні... ви-ж самі, поздоров вас боже, добре знаєте, вона у мене одна-єдина... відаєте, і чия вона...

Пан на те ні слова, вщипнув мене за щоку й пішов собі геть. А пані підійшла до мене й каже:

— Нічого не бійся!... тобі добре буде.

— Я, панійко, не вмю прати...

— Навчишся...

Еге! навчишся, мовляв, чухать струпа...

— Кріпись, доню!—промовила мати, втерла рукою очі й пішла. А я стою собі біля сінешних дверей, підперла одвірок і сама не тямлю, що мені робити. Стою, услід матері дивлюся та сльози ковтаю.. Коди-ж хтось мене за рукав смик! я наче зо сну прокинулася, очима блимнула,—бачу, ключниця стоїть.

— Чого стоїш, наче вкопана?—се так вона до мене.—Йди до роботи, не стій: не в гайки грати тебе привели.

Зітхнула я, жалощі свої сховала на саме дно в серці й пішла до роботи... На кутю саме приїхав панич: такий він і молодий, та гидкий був: безвусий, недолужний, все—«кахи, кахи»! гонкий, цибатий та тонкий, наче коноплина... жовтий буцім соняхів цвіт. Та ще й недоріка: зовсім не до стямку балакав. Було як на яке слово напрутиться, так аж почервоніє, доки його вимовить, а тоді як сипне, неначе горохом об стіну, не розбереш, що він і каже.

Приїхало воно—те паненя; горницю про його зазда-
легідь прибрали, причепурили... Ключниця загадала ме-
ні постіль йому слати й все що треба там прибирати...

На Різдво пустили мене до матери. Я їй усе розпо-
віла, а вона сплакнула й каже:

— Буде, доню, лихо!—і почала доумити мене—
як і що. А я—не знаю звідкіль вже набралася тієї
бадьорости та й заспокоюю її.

— Не журись, моя матінко! усе буде гаразд! пила
туша з ковша, нап'ється й з дійниці...—На приказки я
шпарка була...—Кажуть, мамо, люди, затого нам воля
прийде: тоді я йому дулю під самий ніс...

— Коли то та воля свята буде?—зітхнула мати.

— Не до віку, мамо, біс та його діти пануватимуть
на світі.

На другий день нового року знов я до двору; спра-
вляю свою роботу. До роботи я вабка була; горіла вона
у мене в руках.

На Хрестителя, саме так як вже спати лягали—
загадує мені ключниця віхтювати підлогу в паничевій
світлиці.

— Я її, кажу, вранці вишарувала.

— Не твоє діло! роби, що тобі кажуть!—Треба
слухатися... Шарую. Мені й не в догад, що ключниця—
зводницею була. Аж ось невдовзі—двері рип!... панич
біля мене... та до мене... я від його, а він до мене... я
до дверей,—двері на замку. Я стала біля грубки, тремчу
її сама себе не тямлю... він знов до мене, а я—віхтем
йому по тварі!... Він як дренив мене по щелепах, так
я кров'ю вмилася!... та як заголошу несамовито!... Він
тоді прожогом двері одімкнув і зник!.. Ключниця до
мене: «Цить! цить!»... Де там тобі цить!! і сама я рада
не скиглити, так коли-ж не сила моя спинитися...

Позбігалися пани й уся челядь... взяли мене під плечі
й відвели в пекарню. Що вже далі було, не пам'ятаю...

Прийшла до пам'яті—дивлюся: аж я дома, лежу на полу, біля мене неня сидить та кулаком сльози втирає...

Потроху стала я очунювати. В понеділок на масниці підвелася, та за тиждень—дав біг і на ноги стала... До двору мені не загадують іти. Про волю люди вже голосно говорять, що коли не сьогодні, так завтра прийде вона.

Так воно й сталося.

Спершу прилинула до нас весняним жайворонком звістка, що в суботу на другому тижні великого посту прийде воля. І великодня не так люди ждуть, як ми ждали тієї святої суботи. Ще не світ—не зоря, а вже увесь беріг так і заграв народом! Ніхто на панцину не пішов, усяке й свою роботу кинуло, і печі ніхто не розтопляв,—усі ринули на беріг волю стрівати.

В село до нас треба їхати через річку. Зима того року страх яка велика була: морозами—то воно здоровими не брало, а снігу наверхало врівень з загатами. Весна приспішила; на Євдокії вже й крига пішла. Води нагнало таку силу-силенну, що всю греблю поняла вода й міст на річці знесло, на човнах переправлялися через річку.

Так ото в ту святу суботу, скоро задніло, і я з матір'ю на беріг—подивитися, як ту волю везимуть.

Приходимо; народу тиск, усе село так і вивалило. На воді біля берега аж чотири човни, на кожному по два гребці...

Люди—наче води в роті понабирали: мовчать... Аж ось—чуємо—дзінь, дзінь, дзінь!...

— Воля, воля, воля!—так і покотилося й по березі, й по річці, й за річкою.

— Рушай, човнами рушай!!

— Не треба! не рушай!—гукнув соцький, се ще не воля, не вона; се так хтось...

— Ти почім знаєш, що не вона? А як вона, так

прогаємо зайву годину!... Рушай, з човнами рушай!— гукають люди.

— Цить, не рушай! Я по дзвонику знаю, що се не вона. Се становий дзвонить, а волю привезе сам єнорал. Слушайте... чуєте, як дзвоник голосить?... еге! я добре вмію вгадувати. Єнорал поштою прибїжить... поштовий дзвоник наче промовляє: «звертай! звертай!»—а у станового дзвоник отак, як і отсей, гукає: «давай! давай!».

Одначе люди нє послухалися: човни рушили... Небавом бачимо: на двох возах приїхало аж четверо панів. Соцкий придивляється, придивляється, а далі й каже:

— То становий, а то справник а хто ще з ними— не вгадаю... Мабуть таки... теє... справді вона... воля:

— Воля, воля, воля!—знов залунало.

Приплили човни до берега; усі чоловіки наче один— шапки миттю з голов, та вгору. Та знов: «воля, воля, воля!»

Тут зараз до церкви, вдарили в дзвона. Зроду-віку не було в церкві у нас стільки народу, як тоді! І церква повна, і на цвинтарі повно, ще й на улиці старі баби та малеча. Після служби вичитали волю... люди радіють, аж плачуть...

З церкви веліли усім іти на панський двір. Тут ще раз вичитали волю й сказали, щоб хрестяни ще два годи слухалися панів, щоб два годи ще робили на панів, так як і робили! Тільки нашому братові, жіноцтву, полєкості зараз зробили, зараз визволили з панщини. На талан мені ми з матір'ю не були з дворових; нас і «в душі» не записували, через те й землі на нас не дали, сказали, як заводили оті грамоти: «ваших душ в ревізії нема, тому й земля в грамоті не прописана». Мати заходилася була змагатися, каже посередникові: «не душі їдять, а роти; у кого є ріт, тому й землі треба»,—так хіба нас слухали!... Не дали та й годі!—«Нема у вас ревізської душі й квит»...

— Чи вона ревізська, чи не бевізська,—змагалася мати,—а годувати її треба... З чого-ж ми харчуватимемо свої душі? вони-ж такі, як і в усіх людей!

— Такі, та не такі: у вас не ревізські, ваші душі жіноцькі, кульгаві.

От до сього тільки й договорилася.

А проте все-ж таки я більш до двору не ходила, на прачку не ставала: панича того спекалася. Віхоть отой тільки довго мені мулив, все я боялася, все думала: чи не буде мені за те чого лихого?... Дяка нашому создателеві, нічого не було, так і присохло!... а що вже попобоялася, так цур йому!

В суботу ото стали ми вільними, святкували свою волю і в неділю, та й у понеділок ніхто й за холодну воду не взявся. Ще-б пак! малий то був у нас великдень!

У понеділок, так сказати—як в обідню годину, вийшла я з хати, присіла собі проти сонечка на призьбі, лускаю соняхи та думаю: куди його піти мені? де дівчата з нашого кутка? Думаю собі, аж чую голос десь. Я з двору на вулицю: бачу—по дорозі рушає юрба людей. Я до неї. Дивлюся!... Свят! свят! свят! що воно таке?... вїт Іванець і соцький Наум—передують, а за ними парубок в мішку; увесь у мішку по саму шию; ні рук, ні ніг його не видно; не видно, як він і переступає... і не йде він і не стоїть, іти йому по-людськи не можна, ногам в мішку тісно; суне він, наче манія та...

Про мішок той я чула від людей, а на власні очі не траплялося бачити, як у його закидають. Пан наш—куди тобі, який вигадливий був на всякі кари!—ото-ж він і мішок той вигадав: коли хто пошпетиться було яким бунтом, він і звелить його в мішок зав'язати та й загадає йому в мішку по улиці ходити... Люта душа була у нашого пана, нелюдська.

— Хто отсе такий в мішку й за що?—питаю я у дівчат. Сама не тямлю, чому мені цікаво стало знати.

— Се-ж, кажуть, Антін, панський кучер: як загуляв з самої суботи, так і досі його в дворі не було; коні панські третій день стоять без догляду, аж ржуть, що не поєні й не годовані... Учора нікому було панів і до церкви повезти.

— Так отсе така воля!—подумала я собі й яюсь нехотя кинула очима на того кучера... Кинула, а очі мої так і прилипли до його тварі... Глянув і він на мене своїми великими очима... сині вони, наче блакить на небі... зустрілися наші очі!... Господи, що воно сталося зо мною? не одірву своїх очей від Антонових! Отак і провела я його до двору... а тут спинилася: панич та віхоть упали на думку,—я мерщій до господи..

Сіла на лаві. Яюсь ніяково мені,—не то сумно, не то й журливо й на серці яюсь чудно, скорботно, сказати-б; так ніж-! ніби там промінь весняний гріє й веселить...

— Сідаймо, доню, обідати,—каже мати.

Сіли... Вмочила я губи, та й годі; не йде мені на душу борщ наш; не тому, що він нізчимний, а тому, що Антонові очі так і лищять у мене в очах...

Другого дня—тягне мене щось на вулицю та й тягне, та так тягне, що не спроможна я не піти. Пішла—сама не знаю, чого! стала під вербою, не тямлю чого стою!.. Прямо—навожденіє яюсь на мене наче хто наслав, наче я несамовита... Постояла, пішла до двору, спинилася біля кучера, дивлюся на стайню й думаю: «чи випустили кучера з мішка? от коли-б його побачити»... Замість того бачу—вайло оте, ключниця, суне з повною в'язкою ключів та брязкає їми, наче коновал той... «Цур тобі хмаро!»—подумала я та бігцем назад від брами. Що-ж ви собі думали? вона таки мабуть помітила мене та й наврочила, бо з того самісенького дня так мене й нудить, так мене й вабить іти до двору, чи не побачу кучера. Цілий тиждень що-дня никала та все

визирала. Марне! хоч-би тобі один розочок побачити... За тиждень чую—люди гомонять: приїде посередник, кучера з паном судитиме... Кучер би то, скоро випустили з мішка, зараз рушив до міста позивати пана за той мішок.

Справді небавом посередник приїхав, і людей, і пана, й кучера кликав, судив їх і присудив, що пан не по-людськи зробив, зав'язавши живу людину в лантух та ще й звелів на глум водити його по селу. От за те й присудив посередник: бути Антону вільним і зараз визволив його з-під пана...

До самого Великодня не трапилось мені нігде побачити Антона; прочула тільки, що став він до жида, до шинкаря, за кучера. А на Великдень—сидимо ми з дівчатами на вулиці. Сидимо, веснянок та гаївок співаємо. Аж ось і парубки йдуть. Прийшли, біля нас поставали. Як глянула я, так і затремтіла... між ними Антін і так він мене своїми банькуватими очима діймає, серце мені лоскоче... гляне він, наче заговорить; а заговорить—наче заграє... От з того часу...

Е, що вже про те балакати!... звісно, діло дівоче... самі, здорові, тямите—коли дівка з парубком прийдуться один одному й по серцю й по мислі... Нема в бога нічого ліпшого над кохання...

Зараз після Петра ми й побралися. На жнива Антін одійшов од жида. Пішли ми в Рудівку, там у міщанина стали за сніп жати. Тоді давали ще жати—раз за третій, вдруге за четвертий сніп; не так, як тепер стало, нехай біг милує—за шостий та за сьомий! Тепер, спини не розгинаючи, та ще коли на доброму та густому житі, то й то за день більш десяти снопів не заробиш, та ще й на своїх харчах. А тоді, було, харчі хазяйські, залюбки було вдвох з Антоном шість полукопків поставимо. От у нас без восьми снопів копа заробітку за день; та ще якої жєні! Жєнь у нас така була, що на пару волів більш як півтори копи не положиш, не повезуть... Жито

урожайне того году біг дав; і на вмолот—ліпшого й не треба: по вісім мірок з копи... Заробили стільки, що до нового—про хліб і думати забули. Добряче воно велоса нам. У матери була телиця. Саме в Спасівку вона отелилася: гарного бичка привела й сама вдалася така молочлива, що молока того, хоч купайся: раз-у-раз і молоко, масло, й сир, і сколотини; самі їли вдосить, і людям наділяли, і так продавали; за зиму й до Великодня десять карбованців корівка та, спасибі їй, дала нам. Тоді у нас гусари стояли на селі, офіцерні було чимало, так вона брала у нас молоко й масло.

Обжавшись, Антін знов до жида. Звісно, ліпше-б у жида не служити, так коли-ж і свого діла нема, а згорнувши руки сидіти—і гріх, і сором.

Добренько так у нас все йде.

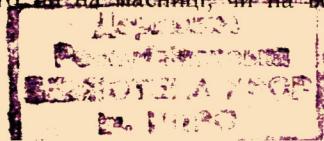
З нового году став новий шинкар у нас. Старий Лейба помер. От на нового пан і напосівся: не держи кучером Антона, та й не держи! Жид йому й те й се, а він і слухати не хоче; притьмом одно зарядив: «не держи, прожени, а не проженеш ти його, так я тебе прожену».

Жид йому каже: «договор»; а він йому на те: «договор був з Лейбою; нехай він встане та й говорить». Чи чули ви таке? Щоб з мертвих встав! Мусів жид послухатися. Антона мого се так за печінки взяло, що він не їсть, не п'є, ходить наче несамовитий. зубами скрегоче та панів лає... Я його втихомирюю, а він і слухати не хоче; все черкає та черкає! Скільки вже він чортів панам назичив, так моя губа того й не вимовить! Не то копанками, а цілими болотами він чортів на панів вергав!.. Черкав, черкав, нарешті як стукне кулаком об стіл, як ревоне. немов у маточину:

— Стривай же ти чортова пілошво! я свого клину, не дожавши, не кину!

І замовк. З того часу вже про панів ні слова, ні пари з вуст; та й про чортів якось менше згадує.

Добре. Коли-ж ото чи на масниці, чи на всеїдному



тижні, забула вже—давнє діло, а пам'ять у мене зрешетіла,—знаю тільки, добре знаю, що не в піст, бо ми в той день вечеряли вареники з сиром. День був буденний і скоромний. Приходить Наум, соцький, загадує: завтра усім іти в церкву до служби.

— Що воно за притча така?—питає у його мати,— що там таке в церкві буде, щоб усім іти?... Та яка там і служба в будень?

— Там вже почувєте яка... безпремінно, щоб усі приходили: молебство буде. Завтра, значить, роковини волі, наше свято.

Вертаємося ото другого дня з церкви. Антін минає свій двір.

— Куди ти, Антоне?—питаю.

— Треба.

— А обідати?

— Я до обіду вернуся.

Пішов. Мені й не вдогад, куди він; хоч-би хто й зарівав мене, так би зроду-віку не вгадала. Невзадовзі вернувся він,—такий веселий, всміхається, твар йому аж сяє, наче роса на сонці.

— От, каже, оскому збив, дак так що збив: на всі заставки виправ!

— Що? кого?—дивуюся я.

— Нікого більш, як не його.

— Та кого се?

— Отого лисого чорта, пана...

— Нашого?

— Який він наш!... у нас тепер, опріч бога, нема пана... Ну, та й виправ же!...

— Та за що-ж? та як-же ти посмів?

— Я не сміявся! А за що, питаєш? За те, що чому він в церкві не був?.. забув який сьогодні день?.. Тепер пам'ятуватиме... Ну, та й виправ же!

— Буде-ж тобі тепер!... наробив ти лиха! Пропали ми!...—та як згадала я отой клятий мішок, так уся й

затремтіла; трушуся, наче мене пропасниця б'є. От, думаю, лихо! тепер може й про мій віхоть згадають...

— Не бійся!—заспокоює мене Антін,—нічого не буде: я його не прилюдно, а сам на сам; ніхто того не чув і не бачив, нікуди йому й писнути,—проковтне мовчки та й годі!

— Ти-ж йому що?.. невже ти його побив...

— Ні, ні! бити не бив, нехай його вихор поб'є об суху дорогу. Я тільки виправ його. Прихожу, аж він в своїй кацавейці сидить на ганку та люльку смочче... Я любенько шапку з голови, низенько йому вклонився. Він на мене вовком дише, а я йому так приятельно:

— Добрий день, пане! з святом будьте здорові!..

— Яке там у тебе свято?—бовкнув він, а я йому:

— Не в мене самого, а в усіх добрих людей сьогодні велике свято. От ми й до церкви ходили, помолилися... А ви, пане, певне забули про наше свято? Не диво!... свято сьогодні у людей, а у панів—«урвихвіст»; людям сьогодні день радощів, а про панів він «утрисльози»... Так отсе я й прийшов вам нагадати.

— Ти здурів!—гукнув він,—геть!

А я наче вкопаний стою, та й почав його прати: вичитав йому й мішок і все, що знав; зганьбив його та тоді знов поклонився й пішов... Доки він схаменувся гукати на людей, я вже геть за брамою був... Гукай, думаю собі!.. хоч кавбика свого ввірви, нічого тепер вже не вдієш...

Я мовчки похитала головою, нічого йому не сказала, тільки подумала: «коли-б з цього диму та не кинуло на нас полум'ям». Так воно на моє й вийшло. Чи я в таку лиху годину подумала, чи то вже від бога таке судилося, чи від кого лихого—не скажу, а тільки з того з самого разу й почалося моє лихо, мої скорботи, й не спекалася я їх, доки Антін мій був живий. Став мій Антін з того разу таким злосливим та мстивим до панів, що я зродувіку й не сподівалася. Нехай-би вже він над своїм паном

мстився за мішок за отой, а то-ж ні! що пан, що полупанок, хоч зовсім йому не знайомий, аби,—кажу,—пан, то й ворог його... Ворогує Антін на його й мститься, та так чудно, що прямо я нічого й не тямлю. Цілий рік отсе він нічого, людина—як людина, ні до кого з панів важким словом не обізветься. Аби-ж прийшов отой день святої волі, так він і згедзкається, наче його дрік укусив. Де-б він не був, що-б не робив, усе покине, а піде та вилає пана... Казали-б ви: «свого пана», так—кажу-ж вам—ні!... Чудна, занадто чудна людина в сьому разі був небіжчик, нехай вже царствує. І не яка, як не отся його вада й з світа його звела—і мені лиха й клопоту завдала...

З Марченками, так все йому якось таланило, не попадався: без людей було вилає, то пан, хоч як на його лютує, а нічого не вдіє: битися рука не підіймалася, страх брав, думка така, що й Антін не без рук... Та старий Марченко не довго й жив: то пив, а після волі так закурив, що за три роки з перепою й дуба дав. Став син його—і з сим нічого: вилає й присохне. Вперше він вилаяв його, з церкви йдучи. Се було вже на п'ятий рік після волі. Марченки наші тоді вже оголіли: стали з них пани, що на двох одні штани, та й ті без гудзиків... До церкви вже не бігали четвернею, а на власній парі, як і всі люди хрещені.. Так ото йдемо з молебства,—молебство те святої волі заведено у нас що-року правити, в той день, коли з-під панів нас визволено... Еге, так ідемо. Попереду за всіх звісно паниччик, той самий, що я колись віхтем помирувала... Антін до його: шапку зняв, вклонився, та тихцем на півголосу, щоб ніхто з людей не чув, і ну його штапувати: «Ах ви, каже, пани-голоштаньки»—й всяково так... Панич, звісно, на те не сподівався, з'умився, роззявив рота, слухає... На лихо йому ще заїкуватий був; заким спромігся слово промовити, Антін вже в господі!... Сидить, наче й не він! Люльку смочче та весело всміхається...

Під вечір староста йде повз нашу хату, викликав Антона й питає:

— Що ти, йдучи з церкви, казав паничеві?

— Нічого не казав, прохав, чи не зарадив-би він мене грішми на відробіток... У мене подушне ще неплачено... Він каже: «подумаю», а я кажу: «подумайте, а я навідаюся»,—на тому й край.

— Чи не брешеш ти, Антоне?—каже староста.— Гляди! коли що, моя рада: піди ліпше повинись, переприси панича, а то як напише до посередника...

— Нехай пише, його воля...

Не написав...

А на другий рік Антін знов за своє.

Ідемо ми, він і я з матір'ю на молебство. Певне, що в Антона нічого лихого на думці не було; ішов він з доброю душею, так же тільки що вийшли ми з свого провулка на велику вулицю, сусіль ми на панича!... Антін на його, він на Антона—наче ті вишкварки на сковороді... Панич тільки сичить, а слова не вимовить, а мій його шпетить та шпетить!... отак до самого цвинтаря... Панич на сей раз вже не проковтнув, а до судді, до мирового. Суддею у нас тоді був пан доступливий і такий то, казали люди, дотепа, що другого такого на цілу нашу губернію не було.

І нас з матір'ю до судді! Суддя питає, чи чули ми, як Антін лаяв панича? «Ти, каже суддя до мене, хоч і жона йому, через що я тобі й присягати не дам, а говори правду!

— Я в сьому ні в чому невістна,—кажу я,—нічого не бачила й не чула... Слобоніть мене...

І мати так само: «невістна»! і більш нічого. А більше судді тому й ні в кого спитати... Антін же стоїть собі перед судом такий святий та божий, наче немовлятко те... Глянула я на його й не жалкувала, що трохи з шляху праведного перед суддею звернула!... Він же мені дружина... Та я за свого чоловіка віддала-б половину свого

віку, сама-б себе на поталу пустила, не то що !.. Та я радніша-б небо до його прихилити... Сказано: куди голка, туди й нитка; куди чоловік, туди й жінка...

Суддя, значить, нічого Антонові... а панич тільки язика прикусив... ніяково йому...

Та й мені ніяково стало: все-ж таки хоч і на потребу своєї дружини, а збрехала, а вдруге й те не добре, що люди візьмуть нас на зуби!... притиснуть сюди й віхоть, і мішок, і жида, й старого пана... У нашому селі, нічого гріха таїти, люди язикаті; люблять піднебення чухати.

Знов же й те мені на думку впало: чи нема тут якої лихої притчи? Що воно за знак такий, що—аби прийшов день святої волі, так Антін і свариться, й лається з паном? Та коли-б було за що, а то як я тобі, господи!—не до ладу воно... Добре, що досі наче на воді слід зникав... а що як-би люди сторонні те чули? Суддя каже—«острогу не минув-би»!.. Он воно що! З чого-ж воно все отсе?... міркую собі, голову ламаю, а не тямлю, як дійти до краю; та й де той край?

Стала мене журба часом за серце ссати: мало хіба з мене того лиха, що од чортів не відверну, а він ще й до пана шевською смолою липне. Не гаразд воно щось, а що саме, де той вузлик—і не вгадаю.. Що-ж його в бога діяти? чи в людей ради питати, чи своєю головою хисту доходити, щоб одвадити Антона від тієї лайки? А одвадити, хоч ти що, а треба, бо душа моя чує, що без якоїсь лихої пригоди не обійдеться. Не дай боже чого—шкоди зазнаємо тяжкої, бо саме тільки що почало у нас хазяйствечко зросту набиратися; уже у нас і конячка завелася, вже й пара третяків-бичків; з ними Антін вже й в супрягу стає з кумом Прохором... Земельку вже наймаємо; свій хлібець маємо; влітку обоє на ріллі, а прийде зима, він фурманує... Усе гаразд, і двоє діток коло нас, наче пташенята ті, весело щебечуть. От тіль-

ки, кажу вам, всього мого й лиха, що оті чорти та лайка з паном. Журба з ніг мене валить...

В-осени панич наш звалився з ніг... «Кахи та кахи», та на самого Михайла так закахикався, що мокротиння як сперло йому дух, так він і простягся...

У мене, прости мене мати божа, на душі полегшало: не то, щоб я йому смерти бажала, а гадала собі, що тепер вже ні з ким буде Антонові лаятися; а мені того тільки й треба. Розвиднялося у мене на душі.

Прийшов день святої волі: своїм звичаєм люди молбство відправили. Я вже до церкви, прости боже, не ходила: не можна було,—мати нездужала, діток ні на кого було покинути, а до церкви їх брати побоялася, бо в той день незвичайно холодно було: мороз, сніг, фуга наче в пилипівку... Так Антін сам ходив. Вже як він ще до церкви йшов, так я помічала собі, що у його десь щемить... Такий він невеселий, суворий і до дітей непривітний: то було Парасочки він з рук не спускає, а то й словом не обізвався до неї... А вже як з церкви пернувся, так і на людину непохожий! не чоловік, а хмара він—густа, аж темна... Уся твар йому сумонудьгою взялася... Мене усю так у печаль і кинуло! злякалася вельми, думаю: занедужав він. Я до його й те й се, голублю його, діти коло його в'ються, наче метелики коло квітки. А він мовчки сидить, сопе, люльку смокче та чортів згадує... Ох! як-же у мене на серці важко стало!... Пораюся собі коло печи, а від його очей не одірву: горшки біжать, а я їх не бачу.

Сіли обідати. Він чи лизнув, чи не лизнув...

— Антоне! чого ти такий сьогодні?—питаю.

— Який?

— Несуразний... Тобі не добре? Нездужаєш? де в тебе болить? приліг би на печі!

— Нігде в мене не болить... Тяжко...

— Чого-ж тобі тяжко?.. скажи, мій голубе? Поділи своє лихо зо мною, воно й полегшає...

— Ні вже! не з тобою мені ділитися; не ти мені допоможеш...

— Та що-ж таке у тебе? Скажи! не тайся од мене... скажи!

Бачу, він трошечки пом'якшав; тоді я до його ласочкою; то з того боку, то з другого,—у вічі до його зазирну; цмокну в одно око, цмокну в друге, а в самої —чую, шпари в серце позаходили; та таки достаралася до свого...

— Того мені тяжко,—признався він,—що ні пана, ні панича нашого нема—нікого мені виляяти... а не виляяти не можна... не вилаю, так занедужаю...

— Свят, свят! Антоне! перехрестися...

— Не поможе.

— Гарненько помолися пречистій; се тебе лукавій так спокушає, серце тобі ссе.

Отак ражу його, а сама собі думаю: справді шкода, що панич умер... Нехай би він його лайнув; паничеві-б з того не завадило, а він би отак не мучився... Се йому так пороблено, наслано на його... Хто-ж би се такий?...

Глянула на Антона: боженьку мій любий, який-же він змучений!.. Жаль так і закипів у мене на серці! приміла-б я що робила...

— Чоловіче, мій милий! вдар лихом об землю! Нічого-ж не вдієш,—нема, з гроба вони не встануть...

—Нема пана,—каже він,—хоч-би полупанка...

— Де-ж його взяти?

Посидів він ще трошки... за шапку та з хати.

— Добре, думаю собі, нехай провітриться. Се-ж він нікуди, як не товар попорати; заким попорає—вітром сум його й розвіється.

Довгенько його не було; вже присмерком прийшов у хату,—і не пізнати його: такий веселий, регочеться. діток обіймає, цілує.

— Знайшов таки свого,—каже до мене,—одвів душу... Пораюся ото під повіткою, чую: щось іде; зирк—

панок якийсь і біля шинку став. Я швидче туди. Аж то рудівський Ничволоденко; змерз він, так зайшов погрітися до шинку; от я на його вилив усе, що було на серці...

Зумилася я:—За що ти, питаюся я, на його напався? він-же нам нічого, й панок з його добрий!

— А проте,—каже він,—все-ж таки панок він, ніхто більш. Я не винен тому, що він мені під руку підвернувся... Мені в сей день треба було когось з панів виляяти, не виялав, так-би занедужав, може-б і вмер. От що, щоб ти знала!..

— Не тямлю,—кажу я,—за що й про що...

— А віхоть—тямиш? а мішок тямиш? а жида не забула?... У!—Та так на мене глянув, що мене аж страх взяв...

— Так то-ж,—кажу,—хіба Ничволоденко?.. то-ж наші Марченки.

— Усі вони одним миром мировані...

От ти й говори з ним,—думаю собі, та щоб не гнівити вже його, й кажу:

— Який вже з Ничволоденка пан! тільки що штани поверх халяв...

— Одначе-ж комолий віл і гулею б'є... та годі про це!... амінь!

— Амінь чи не амінь, а Ничволоденко тобі сього не подарує,—подумала я собі, одначе промовчала, Антонові сього не мовила, щоб вже не дратувати його. І добре зробила, що не говорила, бо воно на моє й вийшло; а коли-б була сказала, він би тоді на мене вину звернув, сказав би: «твій язик наврочив».

Ничволоденко не подарував свого, подав до судді, а суддя взяв та й зчистив з Антона 25 карб. кари. Нічим було у нас заплатити, так корівку мою пограбували й продали... що я з того лиха-журби зазнала, так і не сказати! Що я поповбивалася, що я поплакала! Чи то-ж не корівка була! первачка, рідна, пигома, сама я її ви-

поїла, сама на руках виносила!... що мого догляду на неї пішло!... а на удій яка вона була! Цебер молока давала! Вже-ж і я за нею не два цебри сліз вилила; стало-б тих сліз і Ничволоденка втопити, хоча, правду сказати, її він не винен і не на його ті гроші пішли... А все-ж корівки тієї, моєї лисенької голубки, і тепер мені жаль... Вона така була рахманна, добра! у хату сама приходила!... Приїде було та так любесенько: ме! я зараз лустку хліба, посолю-посолю та й дам їй!... А вона —хліба кусне й в руку мене лизне, поцілує... вдячлива душа була. Почну було доїти, вона стоїть наче вкопана, не поворухнеться, тільки так на мене позирає, як не заговорить, буцім хоче спитати: чи досить молока? А чистючка яка з неї була: зроду було на мокрому не ляже, тільки на сухій соломці... Пійла було як п'є, так не бовтає його, не колотить мордою на дні, а так любенько тихцем смокче його зверху; нап'ється, зараз до ясел та губенята свої об з'їди й обітре... наче людина! І ніхто її тому не вчив... Сказати би, у матери переняла, так мати її того не вміла, та й з себе мати її, хоч і добра була на молоко, а неохайна коло себе: раз-у-раз задрипана й хвіст у гною. Чистючка моя Лисочка була. Та ще й масти її бог наділив такої, що на всі села не було такої другої: така ясно-полова, аж жовта; проти сонця було наче золото те вилискується! Шерстинка в шерстинку, одна до одної наче так і прилипла: наче хто усю її поливою облив!.. а хвіст—чорний, обіймистий, наче коса в дівки. Ріжки у неї наче виточені, а на лобі лисинка білесенька, та не просто лисинка, а наче зіронька та кінці розпустила на вісім сторін!... Так отаку то мою корівку пограбували й продали!... Се-ж вони шматок душі з мене вийняли. Не пішла вона на користь і тому, хто її купив: сльози мої випадком йому випали... Купив її рудівський писар—Василенко... Вона, нещасниця, занудилася без мене та небавом і здохла... Так йому, тому Василенкові, й треба: ніколи не купуй ні

краденого, ні грабованого... Я наче знала, що вона у його здохне: як взяли її на налігач—у мене серце так кров'ю й облилося... а як вивели з двору, я вдарилася в груди, та як заголошу... За саму царину провела її та все оплакувала. Вертаючися—зло мене взяло на Антона: «се-ж все не через кого, як не через його»,—думаю собі; приміла зубами б в твар йому впилася... Люта я тоді на його була; думала: прийду до господи, так його коромислом і опережу! і гріха не побоюся! з'їв він мою Лиску... Прийшла: сидить він під хатою на призьбі; глянула на його, а у його сльози з очей цівкою...

— Се ти за Лискою?—питаю.

Він головою кивнув, я тоді—ну його до серденька пригортати,—де те й зло поділося!.. Пригортаю, і сама плачу та Ничволоденка клянучу...

До сімого вечора ми плакали на призьбі. Про Лиску вже з того часу ні він мені, ні я йому ні слова, хоча моя Лисонька ніколи у мене з пам'яті не виходила й до віку, до суду не вийде!.. не можна її забути... Отже хоч як я вбивалася за Лискою за своєю, а думала собі: бог дав, бог і взяв! нехай!... нехай Лисчина душа спокутує Антонові гріхи. Тепер він сам бачить, що воно непереливки з панамі мірятись чубами. Еге! зрозуміє свою ваду. та й схаменеться й заречеться.

Так я думала, та не вгадала! не така була божа воля.

Не докажу вам, яким ото робом усе добро Марченків перейшло до нових панів, до Петрунькевичів. Вони не тутешні родом, десь там з-за Десни, казали люди, а де та в бога Десна, я вже не скажу. Так ото приїхали вони до нас на село. На весні приїхали. Пан і пані: дітей не було у них; вона безплідницею і вмерла. Людина з неї, як людина: трохи пришелепувата та вельми довгов'яза, а то все нічого, так як і в усіх добрих людей. А чоловік у неї—так ні!... з себе він моторний, хрін його не взяв та влача—собача. Кирпу проти людей так драв, що й кочергою її не достанеш.

Чуємо, поміж людей гутірка йде, що новий пан хоче в наньому селі якийсь новий лад заводити, щоб, бачте, все по-новому. Усе-б то те, що доси було, знікчемніло, старе вельми стало. «Що-ж то він нове вигадас?»—думають люди. Помічаю я, що люди наші захожуються взяти його на глузи, бо вже дід Кіндрат не дурно-ж процідив раз крізь зуби, що «у нового пана що-дня сучка п'яна»... Як їй не бути п'яною,—додав мій Антін,—коли у його й свині пиво п'ють.

— То бач,—мовив Кіндрат,—свині не наські, а якісь нові... У його усе «нове»,—старе, каже, знікчемніло... Дивись!.. Знікчемніло! Сонце старіше за все на світі, а чи знікчемніло воно?..

Новий пан справді в свиноті кохався, заходився розводити нових свиней, такі вони наче голі та довгов'язі такі були. Не пішли йому в руку, повиздыхали до ноги.

Ну, от і прийшов новий день святої волі. Я була певна в собі, що в Антона лайка чисто з голови вилетіла. Ідемо за молебства. Антін повернув до свого провулка. а староста до його:

— А ти, Прядко, куди? забув хіба, що треба на громаду? Ходім лишень?..

— А що мені в громаді?

— Як що? рада буде про пастуха, та про город коло цвинтаря... і піп буде, і пан буде...

— Ходім,—каже Антін, і з голосу його чути, що він наче чогось зрадив. А мене так і кольнуло в серце.—Ні, кажу собі на думці, не пушу я його самого, піду з ним... щоб нечистий знов не нацькував його на пана.

Він змагався, щоб я не йшла, а я таки не послухалася, пішла і вже й на ступінь від його не відхожу, стережу, наче просо від тих злодіїв неприторенних, від горобців.

Пан ото й зняв річ про те, що не слід влітку свиней по селу пускати без догляду, а треба череду свинячу завести, пастуха до їх приставити, а під випас пан своєї

землі дасть. Громада на те нічого, наче й пристає, бо думка у пана таки не лелача була. Дід Кіндрат тоді й питається: «А хто-ж у нас за свинопаса стане?»

Антін мій і вихопився на те:

— Вже-ж,—каже,—ніхто, як не той, у кого свиней більше: ніхто так, як він, не тямить свинячої вдачі, значить він і поводитиметься з ними уміючи. по-свинячому...

— Чи до речі-ж воно буде?—озвався хтось.—У кого на селі свиней найбільше?

— У пана,—відповів староста.

— Так се-б-то виходить на те,—озвався Антін,—що панові й ставати за свинопаса..

Я його за рукав сіп: «схаменись, Антоне!» а він мене локтем під бік та на мене: «цить! не твоє діло». Я кинула на його очима й злякалася, такий він суворий. такий охмарений та страшний, що я аж затремтіла й замовкла, та мовчки молюся: «союзом любови та згоди звяжи, Христе»...

Пан того не стерпів, щось зашкварчав, а Антін ближче до його, взявся в боки й каже:

— Ви, пане, так заторохтіли, наче колесо по груді, буцім ви злякалися чого... Ви говоріть з повагом. не бійтесь, не вважайте на те, що я бондар, а говоріть зо мною як з простим чоловіком...

Люди зареготали, а пан так і приснув... Ну, з того й пішло у них!... і посипав Антін, наче з рукава борошно. шукулкими словами...

За те-ж і йому, моєму Прядці—нехай вже він царствує!—добре насипали: на цілий тиждень суцля звелів в худригу його закинути...

Сорому було нам на ціле село.

Тоді я зареклася й сама собі запрягнула: як діждемо дня святої волі, не пушу Антона з двору. Хоч він нехай мене б'є-катує, а не пушу: просто на плечі сяду. округ ший обів'юся, а не пушу. Діждали. Він мої думки й спостеріг... Ще й на світ не займалося, як я прокину-

лася: зирк!—нема Антона в хаті. Я швидче ноги в чоботи, кожушанку на хребет, та за двері. Ник я під повітку—нема його; ник у хлівець—нема, я в суточки, в клуню, в комору—нема. Де-ж він дівся?... Біжу до двору, до шинку, до церкви—нігде й духу нема! Людей розпитувала—чи не бачив хто?... ніхто не бачив.

Сижу я собі, сумую; вже й до печи руки не беруться; діжу треба місити, а я сижучу... Вже люди з церкви йдуть, а я сижучу, все думаю: де дівся Антін? І так мені і в голові й на серці недобре, аж в очах тьмяно... Скотинка реве не поєна, не годована, а я з лави не підвелуся... Аж двері—рип: Антін в хату...

— Де ти був?

— Там нема, де був.

— Кажи, де?

— На хуторі у Мищенка.—Се такий панок був; хуторцем собі на одшибі жив.

— Чого тебе туди носило?

— Звісно, чого...

— Кажи чого? признавайся!

— Наче не знаєш... вилаяти треба було...

— І вилаяв?

— Виправ...

— Лишенько-ж моє важке, горенько моє тяжке!—заголосила я,—мало тобі Лиски! мало хурдиги!.. тепер тебе прямо в москалі!..

— Старий, не гожуся...—Ще й жартує.

— В острозі згниєш...

— Хоч-би й під острогом, а не можна, не можна мені инакше! Але не турбуйся! Мищенко панок добрячий, до позвів не охочий... та я його без людей, сам на сам...

— Що-ж він тобі? не бив?

— Нехай би попробував!.. ні!.. тільки й сказав: «чи ти здурів, чоловіче? Чи мати тебе дурнем на світ породила?»

Дійсно Мищенко не позивав, спасибіг йому...
Минув ще рік.

Всю ніч перед святою волею я вже й очей не заплюшувала, все стерегла, щоб уночі Антін не зник з хати. Лежу та з-під рядна сочу його. Бачу, він встав, тихесенько озувся, одягся, підперезався, вже шапку бере з кілочка; я тоді з-під рядна, в чому була, прожогом до дверей; розпялася: «Стій, кажу, хоч убий мене, а не пушу з хати»... Він до мене: «геть! не жартуй»...

— Не до жартів!... куди ти злаштувався?

— Пусти...

— Не пушу...

— Пхну!...

— Пхай! а не пушу, за ноги вчеплюся...

— Пусти, а то битиму!...

— Хоч убий, а не пушу. Знаю, куди ти! До панів!

— Пусти!—як закричить він, так наче з шкіри вилазить. Я трохи злякалася була, похолола, але мати божа зглянулася на мене, піддала мені духу, зараз я отямилася й кажу:

— Хоч ти кричи, хоч верещи, а не пушу,—ну його вмовляти, образумлювати. А він і собі трохи схаменувся, вже не кричить, а проситься. Та тақ жалісно, так жалісно проситься:

— Жінко моя! ягідко моя люба! пусти мене, не муч мене, не доводь мою душу до гріха... Пусти!.. Зроду-віку ні в кого не просився, хоч що мені робили, хоч як били, в мішок закидали, а я не просився, мовчав, терпів; а тепер не витерплю, прошуся у тебе: пусти, пусти мене!

Бачу я: трудно йому, аж сльози на очах виступили, та й мені не легко; треба мені на своєму встояти й кажу:

— Не пушу....

— Не пустиш?

— Не пушу...

— Так клич же попа, нехай сповідає й причащає мене, бо я чую, що помру... Нудно мені, трудно мені

на серці... щось підступило, давить, дух спирає... Ой, ой! пусти!—Та з цими словами як заплаче, заголо- сить!.. І жалісно мені, і сумно, й страшно мені стало. . Діти зо сну позскакували і собі голосять... Що-ж мені робити, що мені чинити? Чи панів милувати, чи свою дружину мордувати? Сидить він на лаві, плаче, а я чую, що сльози його в серце до мене капають і там приском печуть... Хоч-би він схопився, думаю собі, та одіпхнув мене від дверей; я-б вже й не пручалася; лучче-б він вдарив мене, мені-б не так тяжко було: не сила-б моя була його спинити... так ні-ж! Сидить він наче прибор- каний, не лютує, та плачучи проситься, жалю мені завдає... Переміг мене жаль; я двері навстіж!

— Иди!

Закурів він, тільки підшови манячать, а я тоді собі в сльози..

Пошастило нам того разу. Панів не було на селі, вони ще вчора поїхали до міста, так Антін видав там у них у господі якогось недопанка, та на йому й по- гострив свого язика. Обійшлося ні на чому.

А я стала собі на думці: з чого отсе у його, у Анто- на мого, земля йому пером, отакий попуск божий? Ці- лісенький год він чоловік такий, що дай боже і всім людям, хоч в ухо його бгай. Аби-ж прийшов день свя- тої волі—він і займеться проти панів. З чого воно?.. Радилася я з попом. «Се у його перехід,—каже ба- тюшка,—над ним треба-б «ордію» вчитати, але я не вмю того. Се треба у Виноградний монастир, десь аж за Києвом, там ченці вчитують»... Слухаю я, а собі думаю: «А що, як та «ордія» pomoже стільки, скільки помогли усі оті молебства, що я у тебе наймала?.. Про- пащі тільки гроші мої, пожалься боже!»

Так воно і шло до самої Антонової смерти; зда- ється, цілих двадцять років. Не малий то час! Багацько, пребагацько всього за цей час перемінилося: що тоді

тільки сходило, тепер вже виросло; що тоді починало зростати, тепер вже зістаріло; а що тоді починало старітися, за двадцять років струхло, спорохніло... І над нами трохи господь зглянувся, послав на нас свою руку благу. Антін, правда, не позбувся своєї вдачі, не покинув своєї вади лихої—лаяти панів в день святої волі; але господь сокрушив панську гординю. Пани із нашого села і з сусідніх перенялися думкою, що не треба уважати на Антонову лайку, бо він в той день людина не притаманна... А наші люди не так думали: гомоніли, що Антін—кара божа на панів за гріхи їх. Раз, кажуть, на рік буває день святої волі—і раз в той день господь карає панів... І так воно буде аж до дев'ятого коліна. Не буде, кажуть, Антона Прядки, буде хто инший, кого там бог призначить допикати панів за їх неправди над людьми... Себ-то так, наче колись, кажуть, в далеку давнину було, перед якимсь потопом...

Не скажу, чи так воно, чи не так; що чула, те й переказую, а сама я розуму не доберу, де правда.

Як почали ото пани не вважати на Антона, як ославили його несамовитим, так з того часу не геть я турбувалася, тільки було опасуюся, щоб не напався він на кого такого, що не тямить його вдачі, та й потягне його в суд... Спасибі богові, не траплялося такого, мабуть мати божа одвертала.

Так от, бачте, з якою чудною людиною мене доля спарувала!.. Е-ех! коли-б не ті дві вади у мого Антона, звікувала-б я з ним, не зазнавши ніже єдиної хмарної години!.. Так, кажу-ж вам,—нема щастя без нещастя... Не було-б ночі, не було-б і дня...

Чудна, чудна людина був небіжчик!.. упокой боже його душу з святими й з преподобними! Чудно він і вмер.

Кажу вам: як ославили його несамовитим, так з того часу пригоди з його вади не траплялося, хоча він

І не покинув свого призначення. Почне було своє вичитувати, так коли той, на кого він напуститься, огризнеться супроти його, він того не довго лає... Аби-ж хто змовчус, того вже він випере до поту; доти пратиме, доки і в самого сорочка хлющем візьметься. Та все нічого було, гаразд, ніхто не позивав, а земських начальників тоді ще й в заводі не було: нікому було накидатися на нашого брата! Крий господи, були-б тоді земські начальники, вони-б Антона мого живцем у сиру землю загнали. Тепер таке завелось, що гірш як за кріпацтва було; тепер аби хто з людей не скинув перед яким недопанком навіть шапки, зараз того земський начальник в хурдигу або й під різки... Добре зробив мій Антін, що помер заздалегідь, коли ще земським начальником і не смерділо...

Чудно так, кажу вам, помер Антін.

Того году, як судилося йому вмерти, заманулося йому мірошникувати. До хазяйства, каже, я вже старий, підтоптався; нехай син править; а я собі млин спорую та й мірошникуватиму.

— Та й добре-ж,—я йому на те,—хай в час добрий! Може мірошникуючи й панів кинеш ляяти...

— Ні, Оришко! сього й не думай і не гадай про се,—не кину...

— Чому?

— Тому, що ти не тямшиш...

— Чи вже?! До срібного волосся дожила, а розуму й на стілецьки не нажила?

— Авже-ж не нажила. Тобі здається, що я панів лаю?

— А то-ж кого, коли не їх?

— Ог бач і не тямшиш, голово!.. То я неволю людську лаю... Щоб ти знала, як прийде день святої волі, так у мене й закипить на серці проти неволі людської. Коли-б я її побачив, я-б її зубами загриз; та не знаю,

яка вона, чи така, як ота холера, чи така, як трясця?.. Не знаю! Тільки всього й знаю, що така вона саме, як пани, бо пани-ж неволять людей... Так?.. вони?

— Та ніхто-ж, як не вони,—кажу я.

Так ото заходилися ми коло млина. Треба було дздалегідь дерево на клітку вивезти. Купив він у Маслаченка і на клітку, й на вал, і на рамена. Поїхали рубать. Рубає він собі деревину, березу чи що; цюкає та цюкає, а вона зразу як шугоне, та на його... він хотів відбігти, та не встиг; ступнів зо три підбіг, вона його й причавила і гіллям, і цівкою; ноги так йому й розплющила...

Привезли його додому, знесли в хату... Ледве він дише... Покликала я попа... запричастив він його... День, другий, третій,—не оживає чоловік, не вмирає; а на четвертий день попрохав їстоньки... Зраділа я невимовно... Думаю: одужає... І дійсно був-би одужав, коли-б не настиг день святої волі... А то-ж саме за тиждень настиг...

Ледве стало світати, чую я, Антін мій—упокой цагрице небесна його душу!—так тяжко-важко стогне, та до мене так болісно:

— Жінко! чи знаєш, який сьогодні день?

— Святої волі,—кажу йому, а собі думаю: «і те пер не забудь».

— Порятуй-же мене, а то пропаду...

— Чим-же мені тебе рятувати? Рада-б я небо до тебе пригнурнути, душу свою до тебе вложити...

— Ні, не те!.. не те!.. візьміть мене, винесіть на сані та везіть до панів...

— Господь з тобою, Антоне! невідь чого заманулося тобі... як се можна!.. на дворі така холоднеча, тобі з хати не можна; в хаті під кожухом дрижиш!.. Вгамуйся, голубе мій! перехрестись та читай «ослаби, остави»...

— Не поможе! ніщо не поможе!.. везіть мене; чую, що смерть прийшла по мене!.. Он вона в кочергах вже стоїть; я її бачу... Глянь! як зуби вискалила... Бачиш?..

— Та заспокойся!.. невідь що тобі ввижається...

— Ні, не ввижається, я виразно бачу її... Порятуйте-ж мене, не дайте мені занести гріха на той світ...

— Попа, — питаю, — покликати? — і бачу, якось твар йому міниться, не та стає, зблідла й опала...

— Не попа, а пана... нема пана, хоч недопана!.. рятуйте!

Та з сим словом як зарідає!.. А потім:

— Тривай! тривай! не підходь ще!.. Я зараз, за раз... везіть мене швидче до панів!.. Жінко! придерж її, не пускай її до мене...

Зумилася я, не тямлю—про кого він каже придержати? в хаті опріч мене та сина нікого... А він все своє:

— Не пускайте її до мене, нехай підожде, доки вернуса від панів...

— Кого не пускати?—питаю.

— Смерти, смерти! он вона наставляється йти по мою душу...

Отут вже і я стерялася... Не збагну—що й почати, та й кажу синові:

— Бігай швидче по кума Мусія, нехай іде, раду дає...

Заким прийшов кум. Антін мій усе одно верзе: «везіть мене... я зараз... підожди...»

Прийшов Мусій. Антін вже не пізнав його: може через те вклепався, що кум був у жупані, так він і взяв його за пана. Скинув на його очима.—такі вони зробилися, наче сонні та толі й почав: «Ой ви, пани-голоколінці! бовай вам і те і се і п'яте й десяте!» І чого вже він їм не бажав! страх і зглати... Бажав

бажав, тоді як заскрегоче зубами, так аж икавка на його **напала...**

— Біжи, сину, за попом!—мовив кум. Антін блиснув очима...

— О, тепер, каже, йди!.. іде, іде!.. Ох! рятуйте!
Та з сим словом і богові дух віддав...

Чудна людина, чудна й смерть її.

Упокой його со святими!..

1895 р.

ПРОТЕСТАНТ

З часів кріпацтва.

Дмитра Книша не бачив я двадцять років, — час життя цілого покоління, — і хоча-б він на макове зерно перемінився: і вид, і постать, і вдача, й душа ті самі; ні потовщав, ні похудів, ні посивів, ніже постарів... Сатурн не заняв його. Хіба вже дуже пильно придивишся до його, так спостережеш, що очі у його не такі ясні, як були за-молоду й огню в них поменшало.

Вперше я спізнав Дмитра, коли він ще парубкував: високий, кремезний, широкоплечий, русявий, кучерявий, хода повагом, трошечки перехлябисто; раз-у-раз з чогось незадоволений, завжди невеселий, охмарений, понурий, не говіркий. Такий він і через двадцять років. За-молоду подражнизи його «протестантом», — так і тепер його зовуть.

І не дурно таке ймення приложили йому люди: нічим його не можна задовольнити; на все він нарікає проти усього протестує; усе у його не доладу, усе не по його, не так-би то, як треба!

Він з кріпаків, з дворових, сирота — покритченко. На дванадцятім році його взято до панського двору; спершу гусей пас, а потім сказали йому лакейчукувати. Годували його, як і всіх людей; олягали добре, не били і робота не яка там була: прийми, подай, набий панові люльку, вичисти чоботи, перемий посуду, навоши долівку, нагодуй шенят, — от і все! Не трудна робота... Так ні-ж, — не така у Дмитра вдача, щоб задоволь-

нила його панська прихожа! Спершу почав він огризатися проти старшого лакея, а то—загризеться з економкою, з кухарчуками; або забуде про щенят; заб'ється в кутку в сінях та що-небудь майструє, трисок розведе наче на дровітні. Раз якось майстрував він чи клітку, чи пастку, та так перенявся своєю роботою, що й забув про щенят; щенята аж скиглять не ївши, а Дмитрові байдуже. Пан за се поскуб його за чуба, а він розвісив губи, насупився наче хом'як, та до пана:

— Відпустіть мене на село.

— На село? чого?

— З людьми хочу жити...

— А тут ти—не з людьми, чи що?

— Тут з панами та з лакеями; невгодно мені.

— А ти хамове кодло!—гукнув пан,—ще й воно сміє витребенькувати! бач, «невгодно»! А зась! Я тебе як відпуцу на стайню, та скажу спустити тобі штани, так знатимеш тоді «невгодно»...

— Воля ваша, а невгодно.

— Мовчи!

Дмитро замовк, але не вгамувався. Яке мале тоді воно було, підліток, а пустилося на хитрощі. Почав він панську посуду бити: отсе було несе в пекарню чи з пекарні посуду, набере її повно, та наумисне або споткнеться, або підковзнеться—посуда лу-лус! тільки черепки задзвенять... Ведуть Дмитра на стайню, черепки йому під голову й полосують на дві руки... Періщать, а воно ні пари з вуст, наче не по йому б'ють... мовчить, наче йому заціпило... І вдруге так, і втретє... Б'ють Книша, а Книш посуду товче... Панові остогидло. «На його, каже, й різок не настачиш»,—і велів його на винницю завдати.

Тоді саме будували нову винницю, німець якийсь будував.

— Що вмієш робити?—спитав німець Книша.

— Німецькі клітки вмію.

Німець йому ляща, другого й знов питає:

— Що хочеш робити?

Дмитро ні слова... Німець подививсь на його, подививсь і сказав у столярню його приставити.

І тут Книшеві не до впадоби... Став він просторікувати—його з столярні геть; сказали пасти корів дійних... Робота зовсім не мудра.

Вижене він скотину, сяде під вербою, очи скине на небо, а про корів і байдуже; розпустить їх, а вони в жита, шкоди нароблять... Скотар до пана:

— Не треба його бити,—каже пан,—чи не ліпше його голодом напутити,—і звелів цілий тиждень не давати Дмитрові страви, опріч шматка хліба—нічого, та й то не до-схочу, а в обріз.

Не йметься Дмитро, не просить їсти. Воловик і давай його сочити: чим він живе, чи не краде де страви, та й пристеріг, що Дмитро і в снідання, і в обід, і під вечір уплітає молоко. Візьме оце вибере корову, у якої повніше вим'я, заведе її в жито, та й ссе, немов теля те... Стали його люди ганьбити, а він їм:

— Не моя вина, що я їсти хочу, а ви мені не даєте.

— Ти повинився-б, просив.

— Ні в чому мені винитися. Скиньте мене з пастуха; мені се діло не вгодне...

Знов його на стайню, а тоді—свинопасом його зробили... Подумав він, погадав день, другий, а на третій—ноги на плечі та й гайда в довгі лози... Волі пішов шукати...

За місяць, чи що, привели Дмитра: на ногах у його залізне путо; на руках налігач і руки назад. Привели його в винницю; отаман приніс шеляги; німець присів на барило, запалив люльку й велів «міряти» Дмитра шелягою вздовж і поперек... а потім знов його до свиней.

Дмитрові минав тоді вісімнадцятий рік. Перебув він зиму, коло свиней зимою порався добре; попривчав свиней так, що вони його голосу слухалися. На весні знов: «не вгодно мені коло свиней»...

— А куди-ж тобі «вгодно»,—питається у його пан, передражняючи його.

— На село, до людей; на волю...

— Підрости трохи,—каже пан,—так тоді й пошлю тебе «на волю»—в москалі...

Не довго пас Дмитро свиней: весна потягла його знову «в довгі лози».

На сей раз довго його не було, щось років зо два; і чутки про його не було,—думали пропав десь. Коли-ж ось саме в спасівку приволять його: половина голови йому виголена, ноги в ланцюгах... Вже не били його, а посадили на бика, себ-то одним кінцем залізного ланцюга підперезали Дмитра і примкнули той кінець на замок, а другим кінцем примкнули ланцюг до пудової гирі й казали йому драти пір'я.

На «бикую» просидів Книш два тижні, тоді зробили йому полегкість: зняли з «бика» одну ногу забили в порплицю й послали його на топчак волів поганяти. Отак до Покрови... порплиця протерла йому ногу аж до кісток... тоді збили порплицю: «тепер, кажуть, нехай тікає»...

Приставили Дмитра знов у вичницю за кочегара... Вергає він собі дрова в піч мовчки, ні до кого ні слова не промовить, наче онімів чоловік. Раз якось навівався пан у винницю: похвалив Дмитра за роботу й обіцявся пристати йому якоїсь масти щоб швидче виразка на нозі заструпніла, загоїлась. На Дмитра наче хто приском сипнув, неначе з панської похвали руки у його не ті стали: пхче він поліно в піч та й дивиться, жде, доки не гукне на його винник:

— Чого стоїш, волоцюго! в печі потухло! дрова давай!.. чи знов «на бика» схотів?

Вхопить Книш колоду, та как її шпурне в піч, що піч аж затріщить.

— Помалу ти, кривоногий! піч розвалиш! — Хто його знає, що-б воно було далі... За три дні до пили півського пущення прийшов у винницю отаман, приставив до печі нового кочегара, а Дмитрові дав нові чоботи й каже:

— Обувайсь та ходім до церкви.

— Се ще чого?

— Там бачитимеш.. швидче, піп же..

— Я-ж не говію і вмирати не збираюся...

— Молода же

— Яка молода?

— Пріська, здається...

— От тобі й на! не було печалі, так чорти накачали!.. У мене й на думці нема женитися... Ви, дядьку, жартуєте, а мені не вгодно!..

— Пани за тебе думали... Тобі, звісно, за мандрівками ніколи було думати... руйбай!..

— Мені не вгодно...

— Ніхто тебе й не питає: чи «вгодно», чи не «вгодно»; сказано; йди—і годі...

— Хто-ж оце старостував у мене?

— Пан!..

— Бач, який добрий!.. продовж, боже, йому віку!.. та ще кого-ж і висватав: швачку!.. та яку! от-от розсиплеться...

— А ти все знаєш...

— Люди базікають... А що буде, дядьку, коли я не піду під вінець?

— Поведемо... можна перед вінцем і в бані сполоснуть...

— Так ведіть-же, а я з доброї волі не піду!—Отаман стусонув його межи плечі, вхопив за комір і повів.

Пан-отець з причтом і молода з друзками дійсно були вже в церкві...

Повінчали.

— Тепер куди? знов у винницю?—спитав Дмитро отамана.

— Дурний ти! тепер іди з жінкою додому та людей проси на весілля.

— Моя домівка у винниці.

— Була, а тепер буде в своїй хаті, на селі, поміж людьми...

— Себ-то як?

— Побачиш як... іди вже за мною.

Пан звелів одвести Дмитрові хату на селі, наділив молодих городом, телицею, порісною свинею; казав дати на весілля відро горілки, хліба й ще там, що подобає, і грошей карбованця...

Були й музики...

Люди пили, їли, веселилися, а Дмитро сидів німо та сумно усміхався; до чарки й губ не приложив...

От Дмитро й жонатий.

Саме на першу кутю бог благословив його дочкою. Живе Дмитро, хазяйнує, на панщину ні він, ні жінка не ходять; на цілий рік пан визволив їх з панщини.

Живе Дмитро, на жінку не гримає, ніхто не чув, щоб він озвався до неї яким важким, недобрим словом; ніхто не помітив, щоб він коли приголубив її або поцілував.

У себе в господі він не скажеш, що чужий, але не скажеш, що й свій... Так собі мовчить, сопе, та й годі. Знати, що людина наче не при собі; чимсь вона не задоволена, а чим саме—ніхто не знає, не вгадає....

Прогола гутірка про волю. Люди зраділи, а Дмитрові наче й воля—байдуже, буцім і волі йому не треба..

Нарешті прийшла воля. Люди раділи, святкували, а Книш—хоч-би одно яке веселе слово промовив, навіть почав нарікати:

— Що мені з цієї волі, коли їсти нічого! Я дворовий... землі мені не дадуть...

Але не вгадав... Пан зглянувся над ним, казав наділити його землею. Отже й тут Книш не задовольнився:

— Що там тієї землі!.. десятина!.. та ще-ж чи не земля—самий пісок, а платить за його треба!..

Небавом—по знесенню кріпацтва—люди вибрали Дмитра Книша старостою. Він не змагався, але зараз почав крутити, щоб усе повернути, та ще зразу одним заходом, на свій лад... Зараз заходився підбивати громаду проти шинку, проти жида, щоб ні шинку, ні жида в селі не було.

Громада не слухається, каже:

— Без шинку не можна!

— Чому?—соромить Дмитро,—горілка—лихо.

— Добре, що ти не вживаєш, а хто звик з нею, тому як?

Дмитро настерна людина; таки хоч на половину свого дійшов: жида вигнали з села, а шинок оддали якомусь лопацону.

Та небавом Книш знов за своє:

— Шинкар, каже, все одно, хто-б він не був: чи жид, чи москаль, чи наш брат, скоро він шинкар, так шахрай і кровопійця.

Присікався таки й до шинкаря; присочив його на обмірі й вижив з села. А тоді й до збірщика подушного:

— Не тоді, коли треба, правиш: не в свій час квитки даєш.

Збірщик виводить себе:

— Я, каже, темний, неписьменний...

А Дмитро йому:

— Навчись!

— Де-ж таки старій людині учитися... Та й школи у нас нема...

Нарешті не минув він і попаді: нащо вона їздить по селу льнувати?

— Вже,—каже до неї,—коли так, так ішли-б, пани-матко, прямо з довгою рукою.

Попада образилася: до станового, до посередника. Приїхав посередник, Дмитра скинув, звелів вибрати нового старосту.

Заходився Книш спродуватися. Все спродав, лишив тільки кобилу та воза. Наділ свій і хату передав громаді. Взяв жінку, дочку й подався в дорогу. Нікому в селі й слова не сказав, куди він простує. Заїхав до мене в хутір попрощатися.

— Куди-ж ти, Дмитре?—питаю.

Махнув рукою та й каже:

— Не питайте, і сам добре не знаю... Гадаю у Таврію, або на Кубань!

Тоді наші люди на Амур та на киргизькі степи ще не ходили.

— Тісно, каже, мені тут, землі мало, земля недобра, родить мало, а платня велика.

— Та і в Таврії не з медом: те-ж святе.

— Може, та вже-ж хоч гірше, аби инше! Коли замірився, так назад не вернись... І люди тут не по мені...

— Ну, поможи боже!

Подався Книш, і цілих два роки не було про його жадної звістки,—немов чоловік у воду впав.

Аж ось з місяць назад сусіль Дмитро до мене в хату...

— Що се ти вернувся?

— Отак, як бачите... самотою...

— А жінка, дочка де?

— В Криму... пропасниця з'їла... нехай вже царствують...

— Що-ж тепер діятимеш?..

— Яюсь житиму-доживатиму, свою постать дожинатиму...

— Не треба було зриватися...

— Говорить-же... А все з дурного розуму... Забув, що там добре, де нас нема... Покарав господь за те, що свій рідний край покинув... Правду сказано: батька покинеш, так і сам загинеш.

І живе Дмитро, доживає, і все він той самий,— смутний, невеселий, понурий, незадоволений ні з чого... одно слово, як був, так і є «протестант».

1872.

Хутір Камінка,
Прилуцького повіту.

ЗА КРИГОЮ.

Оповідання.

Що за прегарний день видався в десяту п'ятницю: Сонечко світить, гріє, а не пече: не душно, не м'ясно. Повітря оксамитовою цівкою так само до тебе в груди й плине й плине, надає тобі нової свіжої сили й не дає сидіти в хаті... Я взяв бріль і пішов в село Рокитяне провідать давню свою знайому, стареньку бабусю Ольгу Чепелиху. Мені сказали з вечора, що Чепелисі недобре, ніби занедужала.

Чепелишина хата недалеко з кінця села, на горбочку, над самісеньким Удаєм (Удай—річка, доплив Десни) Вона вже давно не Чепелишина, а вчуків її—од найстаршої сестри Уляни Гончарихи. Ольга давно відписала на їх і хату, й ґрунт, і поле, яке там було, аби її годували до самої смерті.

Прихожу.

В дворі тому, як у віночку, чисто-перечисто, хоч покотись...

Під повіткою Ольжин внук, Максим Гончаренко,—чоловік літ так з тридцять,—сидить верхи на стелюзі та вистругує стругом ліскові обручі. Біля його малеча: хлоп'ятко й дві дівчинки—се вже Чепелишині правнуки—граються стружками: нанизують їх, ніби то бульбички, та збираються «нести у город».

— Помогайбіг, Максиме!—оззався я.

— День добрий, з п'ятницею!

— Майструеш?

— Ет, аби то не сидіть, згорнувши руки. На осінь обручі виготовляю.

— Ониська (се Максимова жінка) дома?

— Нема, десь на лузі з полотнами,—білить... Просимо-ж до хати! Заходьте... спочинете... втомились... Пішки?

— Пішки. Гарний день такий... Бабусю провідать прийшов. Де вона? Чув, що нездужає...

— Ні, в добрий час поговорити, нічого. Дякувати— вибрикує.

— Гаразд. В хаті вона?

— Ні на задвірку. Ось я проведу вас.

— Не треба... я стежечку знаю, аби тільки Циган литок не полатав...

— Нема дома,—Ониська взяла до полотен.

Під вишиною на задвірку на зеленій траві сиділа Чепелиха. Самої її за листом не видно було, манячила тільки хустка на голові, біла-біла, наче сніг.

Задвірок той був невеличкий, та що за гарний-прегарний! Кругом по-під тином куці бужку, а в самому кутку вишня,—одна тільки, та така гілляста, розлога, перед вікнами в хату, проти дверей, самі квітки: любисток, канупер, м'ята, шовкова трава, півонія, васильки... Чепелиха сама доглядала задвірок; за теплої години вона там цілісенький день сидить та або куделю пряде, або вовну скубе, або кужіль чеше.

Глянув я на бабусю, і тепер у неї за поясом куделя білої вовни.

Що за привітна та приязна твар у бабусі! Такої другої я на своїм віку ніде не стривав. Личенько те у неї таке чисте, хоч зморшкувате, наче печене яблучко, маленьке таке, в жменю вб'гав-би його, та таке добре-добре, наче сама добрість! Під густими сивими бровами світяться чорні очі. Колись ті очі певно що не одно парубоче серце облекли!.. Тепер вже старі вони, а як світяться, як бігають! Прямо, можна сказати—горять.

— Здорові були, бабусю!
— Доброго здоров'ячка вам!
— Живі, здорові?
— Скриплю собі потроху.
— Як живете, бабусю?
— Живу та куліш жую; хліба-б рада, так зубів бра-
кує—розгубила всі... А ви там як на хуторі?
— Вибрикуємо!
— Хвалить бога! Сідайте. Давно вас не бачила, з
Великодня.

Слово по слові пішла розмова.

— Рясно у вас, бабусю, вишень?

— Рясненько! Дасть біг,—на вареники приходьте.
Буйні вишні будуть, коли не попече їх. Родюча се виш-
ня, що-року родить; хоч який у людей недорід, а ми з
неї відер двоє наберемо. А вже й стара...

— А як стара?

— Юрась покійничок посадив її перед тим роком,
як сам за кригою пішов... Наче знав, на пам'ять про
себе, царство йому небесне... де то душенька його свя-
та?—Чепелиха важко зітхнула.—Більш як п'ятдесят
літ отсій вишні буде. Стара... Хто з нас кого переживе:
чи я її, чи вона мене?... Я вже так її бережу... Мабуть
разом: я в домовину, а вона в піч... Нехай не всихає,
доки я ноги волочу, а простягну, тоді вже як собі знає...
Вона моя втіха, вона мені раз-у-раз нагадує Юрася...

Бабуся глянула на вишню, на небо, знов зітхнула.

Я чув от людей, що Чепелисі за-молоду ще випало
велике горе: син її «втопився», та бажав я, щоб сама во-
на розповіла мені, з якої речі Юрась утопився. Кілька
разів починав я розпитувати Чепелиху,—вона або мов-
чала, або одповідала тільки:

— Не думав він топитися, а за кригою пішов,—та
більш нічого й не скаже.

Сьогодні мені якось несподівано пощастило: бабуся
сама звела річ на Юрасеву смерть і почала:

— Ох діти, діти!... Без вас горе,—з вами вдвоє! У кого дітки—як квітки, як маку їх рясно, і всі виростуть, а в кого одно, та й те... От і в мене: один однісенький був син та й той пішов богу на прийом... Скільки то літ вже топчуся самотною, як палець... Думала, рідних внуків діжду, тішитиму їх, листочками до мого серця липнутимуть вони.. аж ось як довелось: замість внуків—куделю тішу... Оттак на старість...

Воно й старість моя не яка ще: люди геть довше живуть; покійничок батенько,—земля над ним перем!—на сто десятому літі свого віку ще роїв збирав, а дідусь мій—легко йому лежати, сиру землю держати!—прожив без одного сто двадцять. Ну, та тепер таких людей нема, вивелися... тепер аби за п'ятдесят, вже й квокче...

— Скільки-ж вам, бабусю, літ?—перебив я Чепелиху.

— Мені? Суше й сама не тямлю... чи буде дев'яност, чи може ще й ні. Коли-б порахувати. Людина я проста, не зумію, ось нуте ви чи не виведете; ви-ж чоловік письменний. От як буде: зараз по 16-му літі пішла я за Данила,—знайшлася я на Дмитра, а вінчали нас за тиждень перед Михайлом, значить тільки що перескочило за 16. За Данилом я була літ десять, діток не було... В холеру овдовіла... Се в ту, в першу велику холеру... Скільки тому літ буде?

— П'ятдесят і п'ять...

— Так от тепер і зведіть, чи є дев'яност, чи нема?

— Нема ще; без дев'яти дев'яност...

— От бачте! Так виходить, що й отсій вишні багато я зайвого нарахувала. Була я вдовою один рік; ще до году, як побралися ми з Платоном, знайшовся у мене Юрасько, а як посадив він сю вишню, був він настоящим парубком, вус уже висипався, бороду голив уже, на порі був, засватався вже... літ більше як двадцять було. Так як воно виходить отсій вишні?

— Сорока нема ще, без семи—тридцять і три.

— От воно як! а я, бач, нарахувала вже п'ятдесят. От стільки-ж, як Юрась пішов за кригою. Тридцять і три. Які-б то досі в мене внуки були. Господи! Може-б і правнуків досі тішила... Не судилося...

І вдруге недовго була я замужем,—три роки. Як пішов Платон на Дін, на косовицю, так і не вернувся. Там десь його й поховали. Посумувала я, пожурилася та й закаялася втретє йти. Добрі люди траплялися: Євдоким Шершень, що позаторік помер, теж з холери був овдовів; як і він присватувався до мене. І Гуркало Павло з Олишівки, ще й досі живий—протягни йому, боже, віку!—і той сватався. Був ще де-хто, не пішла. Годі,—кажу,—пішла раз—не гаразд, не одважусь в другий раз. Може господь і поқарав мене за те, що вдруге бралася... було-б уже Данилихою звікувати, а за Чепеля не йти; може-б і лиха менше зазнала...

Такий-же то вдатний хлопчик вийшов мій Юрасько: до чого кинь, так клин. Таким, кажуть, бог і талану не дає... До школи взяла його охота. Тоді в нашому селі школа була, дяк держав... на самому цвинтарі була... така прегарна хата, на дві половині: в одній дяк, в другій школа. Тепер її й сліду нема.

— Іди,—кажу,—синочку, до школи, йди.

Поєднала дяка: два мішки картоплі, повісмо конопель, пуд борошна, ворочок пшона та карбованець грішми...

Вже-ж і вчився мій Юрасько! Дяк було не нахвалиться, та де-ж вам: на дванадцятому літі воно вже на крилосі ставало й «апостола» читало! Отсе було як виведе херувимську, так його тонесенький голосочок на всю церкву розлягається, нікого за ним не чутно, усіх він покриває.

Я вже раділа, сподівалася: вийде мій Юрко на дяка. Отець Корній брався вивести його й був-би вивів;

спершу, каже, попаламарує, а тоді й на дяка. Як-би то воно було любо та мило!

Коли-ж у Юрка не те на думці було. До майстерства знявся. Я йому се й те, а він як затявся:

— В ковалі та й в ковалі!

Чого-ж не казала, чого не робила—не послухався мене; мусіла я його одвести в Ніжин до коваля. Клим Терниця,—там такий коваль був,—узав Юрася на чотири годи. Не хотіла я, ох як не хотіла, та мусіла коритися.

Вибув Юрко свої годи у коваля; вернувся додому.

— Треба, каже, мамо, свою кузню і всю зброю до неї справити.

— Чом-би не справити, та з чого?

Порадилися ми. Теличка третячка була у нас, продали її; кілька овечат вивели на ярмарак; було у мене в скрині зайве полотенце, аж п'ять сувоїв, так про за нас напряла та набілила... і його продала. На ті гроші спромоглися і кузню, й до кузні. Отут на городі під вербою кузня була, біля копанки... Завалилась давно, сліду нема, а пристрої ковальські люди рознесли...

Кує мій Юрко. Вже-ж і коваль з його вдався! Чи й був де другий такий! На селі у нас були два панських ковалі, так куди їм до Юрка! за пояс він обох їх заткнув.

Вже було чи сокиру насталить, чи косу зварить, чи оскард загартувать, чи що инше, — він як утне, то вже ніхто проти його. Свердел, було, хоч який малесенький, він зробить, а серпам з його рук так і віку не було. За те-ж і людей принадив до себе так, що одбою од роботи нема, наче на ярмарку, так у нас на городі було: той з лемішем, той з череслом, тому заступ, а сьому каблучку на кісся, — уся околиця валом валила до його. А він клепає, а він клепає! Піт з його — наче вода з стріхи весною, а йому байдуже,—кує...

Отак цілий тиждень з ранку до вечера. В сажу за-

мурзається, наче з бовдура виліз, на себе не схожий, а прийде субота—вже він з обіду й за холодну воду не кізьметься: миється, чешеться, чепуриться. Вранці й не пізнати його,—орел! Жупан на йому синій, пояс червоний, шапка сива, смушева, чоботи з підковами, кучері аж мають, а очима так і сяє... орел та й годі! Прийде до церкви, на крилас, читає, співає... Дівчата на його так і повпиваються очима, а в мене—й молитва на думку не йде... душа росте в небо! Дивлюся на свого Юрася, радію та гадаю: яку-б йому вибрати, яку-б посватати? Та гарна, а та ще краща!

А далі думаю: ні, нехай сам собі вибере пару по серцю та по мислі...

Хіба-ж не було з кого вибирати? мало в нас на селі було того квіту?.. Вийдеш чи на улицу, чи до церкви,—мов мак цвіте! Тепер і дівчата якось не ті стали: тепереньки якісь вони хиряві та плюгаві, а то, було, дівка йде—земля під нею гуде, здоров'ям од неї так і пашиють! Що й казати, марніють люди!

Вибрав мій Юрасько... кого-б ви думали? Ой, ой кого!—кріпачку вибрав.

Отут у головах нашого городу жив панський кріпак Свирід Бандик, а в його була дочка Ганна. Гріх сказати, дівка з себе вродлива, наче вилита, наче намальована, тільки-ж бо лишенько, що кріпачка, а вади за нею нема. Взяли її в двір за прачку: не за настоящу прачку, а спершу на людей, на двірську челядь. У тих панів—звелись вони уже з кодлом, і будинки їх мохом поросли,—такий звичай був: беруть дівку до пекарні, щоб прала на людей; пере вона, обпирає рік—другий усяких панських лизоблюдів, а тоді й на панів. Навчиться гладити, тоді її в горниці, а там вже, що бог пошле: добре, як добре, а більше того, що покритками виходили.

Признався мені Юрко: «Так мамо, і так, благословіть!»

Що-ж, думаю собі, хоч вона й кріпачка, а доброго батька дитина, й роботяща... така вже пара з Юрком буде, що на! подивись та усміхнись! Час добрий!

— Боже благослови,—кажу,—тільки, синочку, викуп треба.

— Авже-ж, так не видадуть.

— То-то-ж бо й є! Та ще хто знає, що вони й заправлять за неї? Може таку ціну положать, що й не спроможемся...

— Вони, мамо, пани добрі...

— Добрі, синочку, як сплять, а без викупу не обійдеться,—се вже я добре відаю.

Взяла я хліб-сіль, пішла до двора: спершу до пані.

Вийшла вона до мене, розпиталася, тоді до пана. І пан вийшов: те та се... бачу, не геть-то змагаються. Вклонилася, питаюся: чи буде викуп?

— Хіба можна, бабо, без викупу?

— Аби ваша ласка,—кажу їм, і знов вклонилася,—бсе можна.

— Ні, без викупу й не думай.

— Що-ж положите?

Пан зразу,—спасибі йому,—п'ятдесят, каже, треба... не гріх буде, не накладно. Юрко—добрий коваль, швидко заробить.

А пані як визвіряться на його:

— Що ти, що ти! з глузду зсунувся, чи що? Як то можна за таку роботящу дівку—та п'ятдесят? За неї й сотні мало! Ми її два роки на прачку привчали, а він п'ятдесят! Коли не сотня,—нічого й казати!

— Шкода, панійко, й заходу,—кажу до неї,—на такі гроші не спроможемось,—і мовчу; а ну, думаю, що з сього вийде? чи пан сперечатиметься за свою ціну, чи й він за жінчину?

— Вже-ж і дешевше навряд де знайдете,—се так пані до мене. Я мовчу, а пан:

— Навряд хто й більше п'ятидесяти дасть...

— Ти-б даром пороздавав,—пані на його,—добре, що не твої, а мої! Своїх даруй!

І почала, і почала! Він їй слово, а вона йому так і спіле, аж бризкає з рота. Я мовчу... Сварилися вони, сварилися, аж потомилися. Я тоді:

— Прощайте, коли так.

Пані за мене:

— Тривай, бабо! (Я тоді ще й не гадала бабувати). Що-ж ідеш, нічого не сказавши? Ми твоєї ціни не чули...

Ну, думаю собі, отсе гаразд; може воно й на наш камінь зерно впаде... Бачте, се було за тиждень до Різдва; під свята панам грошей так треба, що аж-аж-аж!

— Панійко,—кажу до неї,—проти вашої ціни я не посмію свою сказати.

— Говори, не бійся!

— Коли-б не розсердились...

— Ні, говори...

— Так, кажу, коли-б ваша ласка, та взяли тридцять, ми-б за вас і за ваших дітей бога до віку молили!

— Як се можна! де чувано такий викуп!

— Коли-ж наші злидні...

Ото як почали, як почали торгуватися, з'єдналися на сорок, аби зараз гроші.

У нас стільки не було, так десять карбованців понапозичали по людях: у кого три, у кого два, в кого одного. Зібрали, однесли й бумагу взяли. Тільки умова така була, щоб вінчатися перегодом, а до Великоднч щоб Ганна робила в дворі.

Добре, нехай й так. Ми й сами не проти того; ні з чим було справляти весілля. Думка така в нас: за зиму Юрко заробить на вінчання, а за літо на весілля, та по осені, дасть бог, справимо й весілля. Вже-ж без весілля ані боже мій не можна...

Гаразд! Не живу я, а прямо тільки радію, тільки в мене й думки про те, як вони поберуться, житимуть любенько... Бог благословить їх діточками, а мене уну-

ками... я їх доглядатиму, з рук не спустатиму, бавитиму, писнути не дам.. І сплю, та все отак думаю!... Такі-ж то були в мене надії, такі надії, що й господи! А де вони? Гай, гай! розвіяв їх вітер... за кригою... пішли...

Саме у вербний четвер, отак як в полудень, сидимо ми з Юрком в хаті,—крига вже рушила... Чуємо, щось на улиці несамовито гукає:

— Рятуйте, хто в бога вірує! рятуйте!

Юрасько як сидів, так без шапки прожогом з хати... а я так злякалася, що й не тямлю себе, стою серед хати. трушуся.

Чую Юрасько кричить:

— Човна давайте, човна!

Я тоді й собі з хати. Дивлюся: мати моя божа! Водю погнало на кризі Ганну! Стоїть вона на тій кризі руки зняла до бога та пробі: «Рятуйте! Рятуйте!» Людей збіглося сила...

Ох, господи, нікому не приведи так! Пішла Ганнуса на річку прачем прати сорочки, чи що там. З берега вода каламутна,—вона одійшла собі геть на лід, розташувалася, пере... Чудна, прости господи, людина! Як таки не помітити того, що перед нею вже льоду нема! Байдуже, пере, прачує, стукає прачем... а воно як рване кригу, як попре її вітром... Понесло й Ганну на кризі...

Доки принесли того човна, Ганну вже геть-геть замчало. А в мене серденько так і рветься, як не вискочить...

Спустили човна, Юрко та товариш його Скибка Іван, що духу було на човен. Гребуть, пливуть, стрілою мчить їх за водою... біжить човен, от-от би вже догнати Ганну, а ззаду нова крига як шугоне, як затріщить... Господи! одна на другу, цілу гору навернуло криги! Біжить човен, а та гора за ним. Бачу я, Юрасько рученьку вже простягає до Ганни!.. Похолола я вся, з страху й рота не роззявлю, молитися хочу, а мені зуби

зціпило... Ой, боже мій милий! Та гора-крига на човен... човен на бік... Юрасько й Іван з човна, та під кригу!.. У мене так і потемніло в очах. Не тямлю, що було далі... Люди повідали потім, що я була кинулася в воду, та не пустили мене, не дали вмерти... А Юрка й Івана більше, кажуть, ніхто й не бачив... і не вирнули ці разу з-під води... кригою затерло їх... Бачили тільки, як крига наскочила й на Ганну, та й її під лід... Тільки ми їх і бачили...

Очуняла я. Лучче-б була й не очунювала!

Все моє щастя, усі мої надії пішли за тією кригою...
Годі!

По старесенькому личеньку Ольги покотилися буйні сльози...

1885 р.

НАЙМИЧКА.

I.

На Софійській дзвіниці шість разів ударено в дзвона. На головних київських вулицях починали світити ліхтарі. Темнота пилипівського вечера прикрила була густий туман, що спеленав Київ з самісенького ранку, але світ з ліхтарів розігнав трохи темноту й перемішався з туманом, і олов'яна намітка, мов павутина, знов стояла над вулицями. Одсвіт газу, зливаючись з туманом, нагадував щось фантастичне, але фантазія не здійснювалася вгору, не ширяла, лишень смутними думками роїлася в голові, наче туман і її придавлював.

З великих вікон хрещатицьких крамниць вилискував світ, надячи людей в крамниці по крам та марне людей по вулиці не видко. Хто-не-хто хіба проїде, або пройде, вертаючи до господи.

Небавом, замість туману, почала сіяти холодна мряка осіння... Холодна вогкість пронизувала тіло і кожного гнала з вулиці в хату...

Дніпром починала вже йти осіння крига. Учора пароход приплив останнім разом і став на зимівлю. На пристані ні душі людської.

З гори рине в Дніпер каламутна вода; Дніпро реве, сердить ся, не хоче замирати до весни...

Під отаку вечерову пору в темряві під дощем пленталася якась молодиця по-під парканами, прямуючи на беріг Дніпра. У молодиці очі були мокрі, та чи від сліз,

чи від мряки, що вітром забивало їй в лице, того не можна було розібрати. Погляд у тієї молодиці був не скажу, щоб божевільний, але якийсь такий тяжко-смутий і такий тупий, що недалеко було йому й до божевільного. Твар у молодиці худа, аж запала. З латаної свитини вода аж півками бігла: або її давно змочило, або довго мочило. Молодиця та йшла тихою ходою, не хвитаючись; знати, що їй нікуди було поспішати, що захистку у неї нема. І голосіння вітру, і мряка, і холоднеча, здавалося, байдуже про неї. З-під хустки на голові виїзшло пасмо чорного волосся; дощові краплі на йому при світлі лихтарів блимали сріблом.

Зрівнявшись з повороткою, що веде до Дніпра повз Володимирів колодязь, молодиця спинилася, обперлася на бильця й стала кашляти. Та як кашляти!.. Здавалося— з тим кашлем вилітало: «не довго вже тобі терпіти!»

— Ох, господи! як тяжко жити!— промовила вона відкашлявшись. Пройшовши кілька ступнів, вона почула, що ноги підгинаються, і обперлася об лихтарний стовп. Світ з лихтаря упав їй на твар. Погляд у неї трошки пояснішав, з великих та глибоко-запалих очей мигнув і зник той промінь, що колись то горів, ще тоді, як очі у неї були молодими, не виплаканими, коли вона була молодою, а злидні боялися простягти до неї свою кістляву руку

Є ступінь того тяжкого, хижого убожества, що з людської тварі стирає слід божого образу. Я бачив таких злидарів і страх, і жах переймали мою душу. На тварі таких злидарів нема иншого виразу, опріч убожества. На тварі молодиці, про яку у мене річ і яку назовемо хоч Стехою, ще не виявився зовсім отой хижий вираз злиднів; у неї инколи миготіло ще щось таке привабливе, немов та пишна квітка, що вже була під морозом, що вже зблекла, не вичунає, але ще не втратила своєї колишньої краси.

II.

Вітер рванув міцніше, сердито; линув буйний крапельний дощ. Стеха здригнула, затрусилася й пішла впроворуч до Дніпра. От вона вже біля каплиці. Каплиця замкнена, тільки стовп бовваніє над колодізем. Стеха хотіла перехреститися: не можна зложити пучок... залякли з холоду...

Темно; людського голосу не чути, ніщо живе не шаговкне; тільки хвиля б'є: вдарить та й утече, замовкне... Стеха глянула на Дніпер: туман повис над річкою; дощ ллється в воду... Стеха стоїть на самому березі...

Придивилася: що то чорніє на воді? то стоять купальні, ще й досі не сплавлені в захисток на зимівлю. Стеху щось поманило до купалень. Держачись за бильце, почала вона спускатися по сходах... Чимало вже одійшла вона, берег вже геть за нею... Тут, певне, добра глибинь?..

Стеха схилилася через бильце; придивляється до води: вода—як вода; біжать хвилі, одна одну випережає, одна одну покриває... Стесі здалося, ніби з води хтось шепче до неї. «Чого стоїш! добре зробила, що пришла сюди... Не гай часу!.. переступи через бильце, в воду й амінь!.. буде край і твоєму життю, і твоїм мукам... Годі боротися з лихом, не побореш його... Кінчай!.. Усім дорога в могилу... Хіба не все одно, що сьогодні, що завтра... Мабуть, чим швидче, тим ліпше... Помордуєшся кілька хвилин в холодній воді, зате—раз на-віки позбудешся своїх мук!.. Рушай! чого ждати? кого боятися? Людей!.. Хіба людям що до тебе? Чи живеш ти, чи ні, їм байдуже, а хвилі Дніпрові пригорнуть тебе до свого лона... кінчай».

І здалося Стесі, що з води вийшла якась манія, простягла до неї обилві руки й так приязно. так ласкаво кличе її до себе. Що-ж, тільки-б ногу перекинути через

бильце, посунутися з кладки, та й шубовсть у воду... Манія підхопить на руки, не дасть забитися об воду, або об кригу...

Чом же Стеха не рушає? Хіба ще мало намокла, натерпілася, хіба ще мало наїлася вона дрижаків?

III.

Стоїть Стеха, мокне. Мабуть не спокусити її отій манії! Мабуть у тієї перемоклої, одубілої Стехи-злидарки є ще щось таке в життю, що вабить до себе...

Авже-ж є...

Стеха тямить, що вона ж і н к а,—у неї є хорий чоловік; вона м а т и,—є мала, ненагодована дитина. Хто-ж їх доглядатиме, годуватиме? хто без неї піклуватиметься про них?.. Але-ж і в неї нема чим нагодувати їх; от і сьогодні цілий день простояла, ніхто не взяв на роботу, нічого не заробила...

І здалося Стесі, що й манія та, і хвилі, і Дніпро зареготалися... чудний, глумливий регіт покотився луною і. буцім. хто питав у неї:

— Так чого-ж ти сюди приходила? на що по дошу вночі пленталася? Дурна! годі ждати!

— Ні, ні! не сьогодні, не тепер, не отсієї мокрої, холодної ночі... нехай другим разом, може, завтра,—думає Стеха.—Сьогодні вернуся до них; вони з обіда нічого не їли... Нагодувати їх... Овва! чим? У нас ні крихти хліба... Де-ж його взяти? хіба вкрасти... так у кого-ж?.. Боже! чи так-же ждалося, як сталося? чи так воно було колись?..

Стеха замислилась і мимоволі почало вставати перед нею її колишнє, минуле...

IV.

Стеха бачить себе малою дитиною. Батьки її були панські; хатина у них була маленька, кривобока. Мати, було, встане рано-прерано, протопить у печі, зварить каші, поставить на припічку, на стіл положить хліба,

підмете в хаті й піде на панську роботу, а вернеться вже смерком. Стеха цілий день сама... Влітку, за теплої години, вийде на вулицю, пограється з сусільною діворою чи в хрещика, чи в гусей... Весело було! Проте, що батьки на панщині, зовсім їй байдуже було... Увечері прийде мати, попестить, поцілує й положить спати. Спить вона тихо, спокійно; ніщо дитини не турбує, хіба часом прокинеться зо сну, коли наснитися їй, що сусідова Галя ущипнула її... В суботу неня ще до захід сонця вернеться з панщини, нагріє мителю з любистком, з пахучою м'ятою, з васильками, змие їй голову, гарно вичеше, а в неділю завітчає і поведе до церкви. Недовго вона постоїть у церкві, нишком од матери вийде на цвинтар; тут така сила ровесників і ровесниць, так любо, весело... Було полізе на дзвіницю подивитися, як там дзвонять... З дзвіниці усе село—як на долоні!.. Гарно, так гарно... Після служби—обід, по обіді тато ляже, мати візьме гребінку, сяде у його в головах і ськає, а вона—Стеха—тут біля їх пустує... весело було... Батьки радіють з неї; вона у них одиначка була, а до того ще й крәсуня: личенько біле, коси й брови чорні, густі, оченята—наче волошки, та швидкі-швидкі, так і бігають, наче зіроньки.

V

Згадалося Стесі, як вона вперше побачила війта: такий великий, чорний, довговусий, та сердитий такий, аж страшний. Гляне на тебе—мороз за плечима бере. Прийшов він до них у хату. В руках у його довгий ціпок, і шапки не зняв, не промовив: «Магай-біг!», а подивився на неї та й каже:

— Годі, дівко, байдики бити! одинадцятий рік тобі йде; нівроку—нагулялася, пора й за роботу. Виходь лишень завтра на тютюн.

Вранці мати одвела Стеху на панщину тютюн па синкувати. Дівчат і хлопців на тютюні було багачько.

От-би погратися, так-же тютюнник—старий Опанас—назирцем ходить, дивиться, щоб гав не ловили, а пильнували коло пасиння.

Сумно перейшов той перший день неволі, але-ж! вернулася додому й байдуже... Помогла де-що матері коло печі і знов весела... «Тепер і я вже не дитина, думала вона, а робітниця», і така думка веселила її.

VI.

Згадала Стеха, як занедужав на панщині батько, як його хорого привезли додому... Сам не спроможен був через поріг переступити; на руках його внесли в хату й положили на піл... Він тяжко стогнав, нічого не говорив, нікого не пізнавав. Мати вбивалася, ридала, молилася, а Стеха впаде було на вколішки перед образом пречистої, дивиться на його та тільки плаче... Без слів молилася... Не чув господь тих молитв. І саме тоді, як мати на дев'ятий день батькового недугу пішла на панщину, батько помер. Чужі люди обмили й на стіл положили... Ранком другого дня майстрі труну зробили... Мати достала з скрині два сувої полотна, що дбала Стесі на посаг... один порізала на покривала, а другий Стеха однесла до шинкарки; взяла за його горілки на похорони та щось там грошей. Гроші пішли на свічки, на ладан, на попа, на подзвіння, а на псалтир не стало; пономар подзвонив на віру, а дяк не пішов читати псалтиря на віру... Так без псалтиря обійшлася...

VII.

Згадала Стеха, як прийшла воля. Тоді вона була на п'ятнадцятій весні... Було се у великий піст, саме на сорок мучеників. Зранку до пана в двір приїхав становий, з ним ще хтось з судовиків. Подзвонили до церкви... Навіть пани поприходили до нашої церкви, хоч досі ніколи не ходили, бо були другої віри... По

службі вичитали волю. Люди невимовно раділи; тільки старий дід Василь Шмигун сів собі на колоді біля воріт та й сидить, наче в хмару загорнений. Люди до його:

— Чого, дідусю, сумуєте?

— А ви, дурні, чого радієте?

— Воля прийшла, діду-лебідоньку!

— Воля... добра воля без хліба... їстимете що? на дворових землі нема... хіба не чули?..

— Дарма, діду, земля, аби воля! Зробимо...

— Заким заробите, з голоду попухнете. Забули, що у нас більша половина села дворові, а на дворових землі нема. Що-ж вони без землі робитимуть? В наймити, чи в старці... Ох ви зелені голови! не тямите, що без землі воля—друга неволя. Підуть знов і нові пани й нові кріпаки.

— Годі! не каркай, старий, нівідь чого.

— Діду, діду! На що вам земля?

— Мені, синку, не треба вже ні волі, ні землі. Мені дадуть наділ однаковий з усіма: з старцями й з панами—усім по саженою завдовжки... А от вам—молодим, тісно буде.

— Яюсь воно буде!—говорили люди: оп'яніли од волі, не няли діду віри...

VIII.

З того дня ні Стеха, ні мати її на панщину не ходили. Землею їх не наділили, бо у них не було ревизьких душ. Почала Стеха ходити на поденщину.

Раз на весні покликали її до попа грядки копати. Обідаючи, вона побачила попового наймита Юрка. Високий, молодий, чорнявий, голова в кучерях, а з очей так искри й б'ють... За обідом сидів він проти Стехи... Гляне на неї, вона так і займеться, наче він приском сипне на неї. Спустить Юрко очі в ложку, а Стеха тоді підведе свої вгору й з-під довгих вій її—немов

блискавка вдарить на Юрка; увесь він так затремтить, що аж ложка в руках танцює...

Давня се річ, а Стесі здалося—ніби се вчора діялося; і на душі у неї полегшало; з серця неначе щось важке упало... Буцім вчора сиділа вона біля Юрка; буцім вчора вона, вернувшись від попа, вперше почула, що серце б'ється у неї не так, як доти билось... Пам'ятає, як того вечора, не вважаючи на утому, вона довго не спроможна була лягти спати, серце не давало... а коли лягла,—сон тікав від неї, Юрко стояв перед очима... Півні заспівали втретє, а вона й очей не зводила, голова якась важка була, гаряча, коло серця наче щеміло... От і світ; вона швидче на ноги: вимела хату, витопила піч, обід зварила. Стара пильно дивиться на неї й питає:

— Чи ти, дону, здорова?

— Здорова, матусю...—і почервоніла.

— Може-б сьогодні перебула дома, не ходила на поденщину.

— Не можна, мамо! треба йти; дома нічого не висижу і попада розгнівається... піду.

IX.

Копає Стеха грядку... Глянь! Он і Юрко йде до неї з заступом!.. Вона затремтіла, обімліла, наче чого злякалася.

— Магай-біг, дівчино!—каже Юрко.

— Доброго здоров'я!—і нагнулася витягти з-під заступа якийсь корінець.

Яка вона була тоді рада, весела, щаслива! І здавалося Стесі, що дощ вже не йде; вітер затих, туман розвіяло; небо вияснилось, стало таким чистим, зорявим...

— До його, до його!—промовила вона голосно, повернула й швиденько пішла з тієї кладки, де стояла...

От вона вже й на суходолі.

— Куди-ж я тепер? до його, до дитини... А з чим

І одним ментом в очах у Стехи зорі зникли, поховалися; небо темне; вітер гуде; холодний дощ падає і б'є в вічі... Стеха спинилася... страшно їй стало...

— Вони недужі, голодні... чого я до них... Чи не ліпше назад, на кладку?

— А дитина?...—почулося їй...

Серце матері забилося.. воно нагадало їй, як вона кохалася з Юрком...

X.

О! як вони широ кохалися!.. як вона глибоко й тепер його кохає... Тільки що вже не так палко, як тоді... То була молода сила... Так гарно було... Та на жаль ясні дні їх охмарило небавом горе. На Спаса занедужала мати, а на Головосіка й богу душу оддала...

У Стехи ні за що було й поховати... Попу та дяку відробляла за похорони: попові гречку вязала, картоплю вибирала, два тижні робила, а дякові тиждень по хазяйству служила... Усе останнє, що треба було на похорони, справив Юрко...

Весело їй тепер і згадати, як було увечері, скоро скінчиться робота,—вона за відро та по воду до криниці, а Юрко вже там, чекає на неї. От вони обнялися, поцілувалися, вона схилила голову до його на груди, а він щебече їй про кохання, як вони поберуться, як стоятимуть під вінцем, як потім житимуть на власному киші, хазяйнуватимуть, діток годуватимуть. І в очах у них горить кохання і сяє надія... Щасливі були вони тоді!

Світ здавався їй таким прехорошим, а люди такими добрими, приязними... І здавалося їм, що на світі нема ні нужди, ні неволі, ні лиха, а є між людьми сама тільки любов...

ХІ.

Після Покрови вони звінчалися. Не було грошей заплатити за вінчання, так пан-отець—спасибі йому!—повінчав за відробіток. Три місяці вони обоє відробляли йому...

Перед очима у Стехи церква: горять свічки; на голові й у неї, і у Юрка вінці... Пан-отець читає молитви і вона молиться, широ молиться. Нічого вона не просила у бога: вона була певна, що він сам відає, чого їм треба, те й пошле... А чи багато-ж і треба було?.. Не задріла вона нікому; не бажала ні грошей, ні розкошей, тільки-б власну хату, невеличкий городець, щось там нив'я, плуг волів та здоров'я і собі, і Юркові.

От і все,—і була-б вона пані на всю губу.

ХІІ.

І не зчулася вона, як швидко одробили вони попові. Одійшли од попа. Куди-ж тепер? У батьків була хата, так то-ж панська; пани й забрали... Впросилися вони в підсусідки до козака, до Павла Отеси. Він дав їм хату, клап'ять на городі, присівок на ниві й вимовив, щоб за те влітку Юрко тиждень на його косив, а зимою два тижні молотив, а Стеха щоб два тижні жала та три півмитки напняла!.. «Нехай йому легко лежати!—подумала Стеха,—коли-б не він, нігде-б було й голову прихилити».

Старенька була хатка, а весело в ній було жити. Віконце виходило на задвірок. Стеха насадила на задвірку всяких квіток. Було ледве займеться на світ—Юрко здоровий, веселий, поцілує свою Стеху, хліба за пазуху, косу на плечі та й на роботу. А вона, прибравши в хаті, кине оком на квітки, серп за пояс і на ниву. Ціле літо вона жала за сніп. П'ять кіп зажала, а Юрко й за подушне оплатився, і пару овечат купив, теличку й підсвинка. Сяке-таке своє обійстячко завелось... Ща-

слива вона тоді була і певна була, що те щастя ніколи не мине, а ще більшатиме.

Отже минуло, зникло. О, господи! коли-б воно хоч на годиночку повернулося!.. «А може воно й повернеться,—думала собі Стеха... Так чом-же ще не пожити мені на світі?»

XIII.

Промінь ясної надії одним ментом покрила густа хмара, скоро згадала Стеха, як однієї темної ночі огонь усе добро їх пожер! Нічого не лишилося!.. в чому спали, з тим тільки й зісталися... Добре, що з душами вискочили.

Згадала Стеха, як вона гупої ночі, простоволоса, боса, в одній сорочці стояла серед улиці, і мусіла дивитися, як огонь жер усе те, що вони з Юрком придбали кривавим потом. Як вона голосила, вбивалася, здіймала руки до бога... не помогло!.. А вона не багацько їй прохала: хоч-би була бодня її не згоріла... Спасибі, люди запомогли: хто дав хустку на голову, хто запаску... А Юрко тоді трохи що не збожеволів! Ні за що було й рук зачепить! хоч живцем в могилу лягай! Та вже піп визволив: прийняв до себе на роботу за хліб... На весні приїхав якийсь оконом з цукроварні наймитів набирати... Такий він був милостивий!—дав Юркові шість, а їй три карбованці на місяць, його й харчі...

XIV

На цукроварні Юрка приставили до машини, а Стеху під тертушку. Робота з досвіту до обід, з обід до вечора; робота не важка: знай—підкладати буряки на тертушку; не трудно, тільки увечері з тієї роботи було спини не розігнеш... Окремої хати їм не дали; жили вони з усіма робочими в казармі... Яке там і життя було: аби переночувати. Спали усі покотом, на соломі, одно повз одного,—трохи тісно було,

За першим разом Стесі здалося, що се не цукроварня, а суцце пекло; не люди, а якась нечиста сила орудує: стукотня, гуркотня, темно, душно, сморід... Здавалося—до віку не призвичаїться вона до сього пекла... А проте—призвичаїлась... Наймити мусять до всього призвичаюватися... треба щось їсти, з голоду не вмирати...

Звикла Стеха і до цвілого хліба, і до кулішу, в якому крупина від крупини на цілі гони; звикла лягати пізно, спати на гнилій трушениці, вставати з півнями; звикла по шість годин без спочину стояти під тертушкою: до одного тільки не спроможна була Стеха призвичаїтися—до ласки пана-оконома. Що-дня було прийде він, стане біля тертушки, смокче цигарку та з Стехи очей не зводить...

Чого він так задивлявся на неї? вона-ж добре працювала, не лінувалася... Мабуть він жалкував, що така молода та чепурна людина мусить працювати коло такої роботи... А може і що інше його надило... Чужої душі не вгадати...

Огид він Стесі; розповіла вона Юркові.

— Покиньмо, Стехо,—каже він,—отсю цукроварню.

— Добре, покиньмо... але куди-ж ми подамося?

— В степи...

— Запізно вже.

— Так до свого села.

— А скільки-ж ми грошей заробили?

Зрахували: виходило з півсотні... великі гроші. Стали на тому, щоб, добувши місяця, додому. Зроду й на думку їм не впадало, яке нове лихо жде їх!..

XV.

Другого дня Юрко чи не поберігся, чи господь його відає яким робом, вхопило його колесо з машини та й притисло до стіни. Заким збіглися люди, заким спи-

нили машину—Юркові праву ногу на мотлох потрощило...

Взяли Юрка до шпиталю; гоїли півроку. Стеха вби-валася коло його день і ніч; і пан оконом інколи навіду-вався, вболівав... Видужав Юрко. Замість ноги--милиця у його; без грошей йому зробили її панські майстрі.

Прийшло діло до роцоту: в конторі дали їм 30 кар-бованців.

— Ви вдвох,—кажуть їм,—заробили 50, але за го-Іння слід-би взяти з вас 40; та нехай вже гріх попо-лам... От ваші гроші, беріть! Сплеснули вони руками, скривилися і взяли; нічого не вдієш,—треба брати...

— Куди тепер, Стехо?—спитав Юрко.

— Куди знаєш, чоловіче, туди й веди.

— Хіба в старці?..

— Ходімо до Києва...

І пішли...

Скільки вона вилила тоді сліз!.. Навіть Юрко пла-кав...

XVI.

Нарешті вони в Києві, в Лаврі. Як забилося у неї серце сподіванням на ласку печерських угодників!.. Ченці їх пустили в казарму; дурно годували цілий тиж-день... До-схочу намолилася вона в Лаврі й пішла по місту шукати собі роботи... Стала на Подолі за най-мичку, а Юрко за ночного сторожа біля крамниць.

Минуло більш півроку... Стеха повила дочку...

Хазяїни не схотіли з дитиною держати, радили під-кинути дитину, або віддати кому на прокорм. «Тоді кажуть, приходь знов, візьмемо».

Та не стало у Стехи сили послухатися такої ради. Перебралася вона до чоловіка в сторожку. Літом було не згірше. А от прийшла холодна осінь. В сторожці печи нема, холодно, дитина застудилася, занедужала...

Небавом і Юрко заслаб і його роцитали... Що-ж його діяти? За наймичку ніхто з дитиною не бере...

І чоловік, і дитина недужі; грошей нема, їсти нічого; завтра треба вибиратися з сторожки...

І от сьогодні цілий день під дощем, в холодну негодь ходила Стеха по місту, шукала якої-небудь роботи... Ходила і прийшла... топитися, і страшно, і жалко стало їй, і вона вернулася знов на беріг... І жити тяжко, і топитися страшно...

XVII.

Стеха рушила назад до сторожки...

Уся одежа на ній мокра, рубця сухого нема...

— Коли-б як отсю ніч перебути,—думає Стеха,— а завтра піду красти... Вже що бог дасть... але й красти треба уміючи; треба знати: де й коли зручніш... А піймають? тоді... тюрма!.. там нагодують.. Гаразд... а недужий чоловік і дитина... Але-ж!.. Ранком до хазяїнів... заким вони повстають, можна де чим в пекарні у їх поживитися... сковородою, або що... скринька з грошима у шахві... як-би до неї добратися?.. хіба...

Стеха не подумала. Хтось ззаду так ударив її по голові, що вона снопом упала на пішоход...

Ранком Стеху зняли з дороги... Вона була мертва, з пробитою головою.

1874 р.
У Києві.

ХОЧА-Б БУЛА ПОСТАТИ ДОЖАЛА!

Етюд с сільського життя.

Перша половина липня, саме жнива. Літня ніч коротка, але минула ніч трапилася така душна і якась така журлива, що я й очей не зводив. Недовідоме сумне передчуття розгоняло сон. Я встав з ліжка, одягся і рушив з двору до річки на кручу.

Було вельми рано, все ще спало і спало тим міцним сном, що, звичайно, перед світом обгортає усе живе. Небо, земля, дерева, трава, уся рослина, уся животина, усі люди на селі спали. Навкруги стояла мертва тиша; навіть на осиці, що росте біля брами мого двору, листя було нерухоме, не тремтіло; знати, що й повітря спало... Навіть собаки ніде не гавкали; жаби на лузі біля болота не «кумкали», мовчали; мабуть, з утоми і вони спали.

Я вийшов на шпиль кручі, що стрімкою стіною стоїть на самому березі Десни. Вода в річці стояла нерухомим сизим зеркалом, наче течія спинилася, вода застила. Річка спала, доки не збудить її червоно-золотий промінь ранкового сонця.

На тім боці Десни прослалася безкраїм срібно-білим килимом широка просторінь гречок, що тільки саме починали розповнюватися цвітом, а цвіт, перемішавшись з свіжою росюю ранковою, напоїв навкруги повітря медяними пахощами... Скошене та ще не згребене на лузі сіно лежало тучними покосами і до гострих пахоців гречок примішувався свіжий, не менш різкий дух мате-ринки, ромну та чебрику.

Заким я дивився навкруги та думками рівняв велича-

вість і багатство природи до тих убогих халупчин, з солом'яними трухлими покрівлями, з чорними дерев'яними димарями, до халупчин, в яких спали тепер придавлені темнотою й малопродуктивною хоч і непомірно-тяжкою працею, «царі» природи,—густа блакить на східній стороні сонця почала рідшати, яснішати; на край-небі, буцім би з-під землі, почала виходити біла смуга: зірки десь ховалися, зникали, а смуга та все ширшала, потрошечку набиралася ясно-рожевого коліру...

Зоря ранкова занялася, розгорілася, навкруги почало розвиднюватися... Луг і покоси посивіли; по них блищать-мигають іскри-самоцвіти...

Тихою течією дмухнув свіжий вітерець ранішній; шелеснув незримими крилами по воді, по траві, по листві й почав будити річку, куші, дерева, птаство, худобу і людей. Річку поняв легенький, рідкий туман; в сизій воді через туман відбиваються смугами, мінячись, коліри ранкового неба; блідо-рожевий, жовто-золотистий, ясно-зеленкуватий, блакитний...

Тишу зрушив голос корови, мабуть, зголоднілої за ніч; мабуть, їй огидло коло порожніх ясел і тягло швидче на стерню, скроплену росою, і вона поспішала збудити свого сонного господаря. Далі десь гавкнув собака густим басом; до його з болота ще товщим басом сбіззався бугай... За кілька хвилин в гайку защебетало птаство свій «добрий день». Іволга пильнувала своїм голосом покрити хор дрібного птаства, але дзвінкий її голос покривав голос іншого хору; на селі ревів товар, ржали коні, мекали вівці, рохкали свині, геgetали гуси, над колодізями скрипіли журавлі. Почався день, минув спочин, прийшла праця й загадала людям роботу.

Я з свого горбка бачу по дворах ранкову метушню: скрізь полять худобу, прочиняють ворота; старші мажуть вози, підлітки женуть гулящий товар до череди; пастух сурмить серед майдану; підпасачі хвиськають пугами; товар лідтюпцем рушає з майдану; отари йдуть повагом і здіймають страшенно густу куряву.

З де-котрих дворів виїзять порожні вози: де пара волів, де бовкун, де парокінь, а більш за все однокінь. На возах рублі, верьовки, граблі, вила; знати, що люди їдуть по копи.

Де-інде з димарів показався дим; по тих димарях без помилки можна вгадати заможніших селян, у яких є з чого, кому і від кого обід зварити й хліба напекти. Димар в жнива у нас на селі найпевніший показчик і злиднів і достатків: де не димить, там повна ніч злиднів; не дадуть вони ні дров у печі підпалити, ні горшка в піч засунути.

Ген червоно-гарячим колесом сонце викотило з-під землі й скривавило і Десну, і лозу, і луг і гречки... Шпарко котиться воно по небі, немов поспішає швидче висушити росу на покосах, бо бачить, що гурток дівчат, зазброєних граблями, рушає на «обчеський» луг і воно —сонечко ясне—хоче посприяти гуртовій гребовиці...

Вже сонечко вище дзвіниці, а он у тому дворі, що на пригорку проти церкви, і досі непомітно жадного руху кого-будь живого. З кривобокої халупчини досі двері не відчинялися. Та халупчина не пустка: там живе німа Наталка. Вона на самого Полупетра повдовіла: чоловік її, Захар Химченко, пішов був у ліс шукати телицю, що з вечора не вернулася з череди. У їх тільки й свічі й воску було—одна єдина ота телиця, більш нічогоісінько. Захар побрався з Наталкою, сиротою-безбатченком, позаторік. Наталка, хоч і німа, так зате вродлива, наче квіточка, а Захарко був горбатий. Наймитували вони у одного хазяїна, покохалися та й побралися. На весіллю їх хазяйка подарувала їм телятко, а з того теляти й вироsla телиця—єдина надія Захара й Наталки. Телицю знайшов Захар у кущах і пригнав додому, але в лісі напала на його й покусала скажена собака... Водила його Наталка до ворожки; ворожка сколювала йому «шенят» на язиці. Не допомгло. А заким староста зібрав-

ся повезти Захара до міста, до лікаря, скаженина взяла своє... Мусіли Захара зв'язати й закинути в комору на ніч, щоб ранком вирядити до міста. Не дждався Захар того ранку; зв'язаний, самотою, в темній коморі, без сповіди й без причастя віддав він богові душу.

Ні за що було у Наталки труну зробити, ні за що похорону справити, нічим за подзвіння заплатити. Мусіла позбутися телиці, продавши її тому-ж хазяїну, що подарував телятком... Разом оплакала Наталка і чоловіка, й телицю... Разом поховала в одну труну і чоловіка, й надію...

Мовчки йшла Наталка за труною; мовчки дивилася, як засипали яму, мовчки вернулася до господи: ніхто на очах у неї не помітив ніже єдиної сльозини. Молодиця—наче деревина; неначе смерть чоловіка й на крихту не вразила її, наче вдовине життя було про неї байдуже.

Проходячи часом після смерти Химченка повз його халупчину,—я кожен раз бачив Наталку; кожен раз однаковісенько сиділа вона на сінешному порозі й не зводила очей з маленького хлівця—єдиної на Захаровій селитьбі надвірної будівлі... В тому хлівці виростала ота теличка. Кільки день назад, проходячи під ту саме годину, коли череда верталася на село, я бачив Наталку не на порозі, а біля воріт: зажурена стояла вона й дивилася на череду. Аж ось показалася сіра телиця, така гарна, сита, шерсть аж вилискується; вона повернула до Наталчиного двору й мекнула. Наталка прожогом кинулася до неї; обвила своїми руками її шию й почала цілувати її морду. Поцілунки сипалися один по одному. Теличка стояла неначе вкопана. Нарешті Наталка виняла з-за пазухи невеличку, посипану сіллю скибку хліба й дала її телиці, а сама знов цілувала теличчину шию...

— Годі панькатися! Не задержуй чужої ско-

тини!—гукнув пастух до Наталки.—Не твоя, так нічого й займати... Пусті її!

Наталка вислобонила з своїх обіймів теличчину шию, повела рукавом по очах, глянула у слід телички й сіла на порозі.

Позавчора я вже не бачив Наталки на порозі: увечері слухаєм довідався, що вона пішла жати. У Захара був присівок жита кіп на чотири. Учора-ж увечері я знов бачив, що Наталка стояла біля воріт і визирала череду. Тим-то отсе сьогодні й чудно мені було, що Наталка не виходила з хати ні на сінешний свій поріг, ні в поле жати.

Сонечко починало вже припікати. Підходила південна задуха гарячого літнього дня.

Я ще раз глянув на жита, на луг: на полі виростали бози, навантажені золотими снопами; на лузі лежали валки сіна, біля лугу чотири косарі клали горами покоси густого. буйного вівса.

Я повернувся, щоб рушати до господи. Очі мої впали на Захарову халупчину. Бачу, з дверей вийшла Наталка, в діржавій юпчині, підперезана перевеслом; за перевеслом серп.

— Знати, на роботу иде,—подумав я и пішов собі. Ледве спустився я на шлях, як раптом почувся з майдану якийсь несамовитий крик дітей. Я кинувся швидче на той крик і за хвилину—дві виразно чув: «Рятуйте! Рятуйте, хто в бога вірує!»

Біля громадського колодязя стояв невеличкий гурток дітей 8-10 літ. Дітвора страшенно голосила. Першою думкою було у мене: чи не впало котре з дітей у колодязь.

— Чого ви, діти, голосите?—спитав я.

— Німа Наталка отсе зараз кинулася в колодязь!—Така відповідь, наче громовина та, вразила мене. Я нагнувся над цямринами, глянув у колодязь.—нічого не видно, тільки вода блищить.

Почали люди збігатися, але все саме жіноцтво. Прибіг пономар.

— Треба, каже, верьовки; треба когось спустити в колодязь, але кого? з чоловіків ледве чи є хто в селі. Побіжу до старости, а як ще й його нема дома—хто його зна, що й діяти. Доведеться ждати, доки не приїде хто з чоловіків з копами.

Пономар побіг.

Жіноцтво стояло, хрестилось, дивувалось, розводило руками, зітхало, жалкувало та розпитувало дітей, як Наталка кинулася в колодязь?

— Так, кинулась та й годі. Ми бачили, як вона йшла в поле і серп у неї за поясом... Прийшла до колодязя, трошки постояла, потім перегнулася та сторч головою й полетіла в колодязь...

Минуло більш двох годин, заким посходилися чоловіки й витягли з колодязя Наталку.

Не було ні найменшої надії вернути життя утопленниці, а проте староста звелів прикотити порожню бочку. Доки ходили по ту бочку, Наталку терли, давили під грудьми, лоскотали, пекли кропивою - джигушкою... Даремна праця!

Тим часом, коли одні поралися коло мертвої, між іншими йшла розмова про те, що спричинилося такому лиху.

— Я вже кілька день помічаю,—говорила найближча сусідка Наталчина,—що вона наче не при собі. То була молодиця, як молодиця, тільки що німа, так через те трохи й сердита, инколи аж люта, а то, як поліг Захарко, так зовсім не та стала: тиха та спокійна така, наче деревина та, і від роботи зовсім відбилася, навіть їсти собі не хоче зварити; зранку до вечора на порозі сидить, згорнувши руки.

— За чоловіком занудилася,—вставила своє слово пенемариха.

— Що за чоловіком, а що й за телицею; за тели-

цею може чи не більше ще. Я що-дня, чи корівку в череду жену вранці, чи увечері вийду проти череди, то її бачу, як Наталка стоїть під ворітьми та дожидає ту телицю... А телиця та, щоб ви знали, розумна душа: аби порівнялася з Наталкою, так і поверне до неї; морду простягне, а Наталка її поцілує й хліба дасть.

— Чудне діло, а все від бога!—каже пономариха.

— Та вже-ж не від кого, як не від його, а більш того, що від бідности...

— З розкошів людина на себе рук не наложить,— мугикнув собі в уса староста.

— Як-же тепер з її присівком буде?—спитала якась молодиця. — Учора ми з нею попліч жали: три копії вже стояло, а ще не дожала...

— Не дожала?

— Ні! на одну постать та не дожала...

— Чудна людина!—озвалася пономариха,—хоча-б була постати дожала...

— Годі качать! Несіть тіло в хату!—озвався староста.—Еге! «хоча-б, мовляла, постати була дожала...» Наробила бешкету! Чвалай тепер до волости та неси звістку, що німа Наталка втопилася і... постати не дожала...

1898 р.
у Києві.

ТО ЙОМУ ЗА ЧУЖІ ГРУШІ!

З уст старої дядихи.

Ні, ні! ви собі кажіть-говоріть, що знаєте, а я й слухати не хочу... І мала дитина скаже вам, що не к добру воно йде... Хіба коли таке у нас бувало, яке тепер завелось! Гляньтесь! така дитина, що ледве на н'ядь од землі, а вже й воно спинається, щоб поверх старих голів ходити!.. Бога люди забули; злодійство таке розвелось, що й не сказати; дівора—і та вже краде; нігде нічого не вдержиш, не сховаєш, в зубах носи—і то вирвуть!.. Од злодійства недалеко й до душогубства. Аби раз знялася рука на чуже, аби раз вона відважилася розв'язати у чужому мішку зав'язку, здійсметься вона й до замка в церкві, і до ножа на шляху, і до сокири...

От і в нашому селі!.. Мені—хвалити вседержителя! —на восьмий десяток береться, а зроду-віку такого не зазнаю, яке тепер твориться; чисто—наче завтра антихриста сподіватися! Не без того, що було ряди-в-годи і в нашому селі прокинеться крадіжка, так же крали по нужді, або який захожий циган, чи хто з отих щетинників-бородачів, а щоб з своїх хто—так ні! А тепер свої крадуть! Он Євген Шолудь пасіку обікрав; Лаврін Спориш повитягав у попа з комори смушки... та що вже й казати—діти крадуть! Воно й не диво! страху ніякого нема; різки вивели, а словом не діймеш!.. Попа не слухаються, а більш нікому напутити дітей; батьки-б, сказав!.. Овва! які тепер і батьки! Не вміє инший і перехреститься! Тільки слава та, що

християни, а суще сказати, так самі пекельні ироди.

Та ще як: само прокрадеться та ще й другому клопоту наробить... Ну, не до віку-ж воно так буде. Господь довго терпить, та вже як і прогнівається!.. А я вже помічаю, що гнів отой праведний прокидається на нашому селі...

От на тім тижні Шпаків Іванець—підліток ще, а вже прокрався: у попа грушу обтрусив... він же поїв ті груші, смакував, а людям довелося видихати їх А воно-то не легка річ чужу глину класти на свою спину. та ще старій людині. отакій як я. Я ні в що не втручаюся, знаю свою госпуду та молитву царю небесному, а більш нічого. Отже хто кислиці поїв, а на кого оскома напала.

Зроду-віку ні в якому суді й нога моя не була, знала я свого попа та благочинного, а воно—отой Іванець—накоїло такого, що мене на старості-літьох потягли до слідства; потягнуть, кажуть, ще і в суд... Звісно: не Іла душа часнику, не буде й смердїть, а все-ж прикро. Я цілий вік прожила по закону й на суд божий хоч зараз готова, а вже оті сіпаки!.. і заступи. і огради од них, царице небесна... Звісно, всяк чоловік не без гріха, може і я де в чому пригрішила, але великого гріха за мною не було і нема.

Наш отець Максим—на що вже, і господи! який він строгий.—а хоч-би тобі раз мене на поклони поставив, або що!.. не було сього!.. Я на собі усе перенесу, а людям лиха не заподію...

Отець Максим попує у нас десять літ. Люди і про його, і на його... Ігі!.. ще як ремствують, кажуть—не вживчивий; а я, хоч-би тобі раз який почула на собі його руку... Коли що таке і не до смаку, лучче змовчу, бо добре тямлю, що часом бовкнеш язиком та й нашкодиш собі... Мені яке діло до попа; я себе знаю, а до чужих підошов не додивляюся, не так, як ота Танька Халюсенчиха, або Олена Чмелиха. Ім до всього діло;

а я—ні!. Траплялося, що й помічу у отця Максима коломазь на закаблуці, так я собі байдуже! Про мене він чоловік хоч і строгий, але справедливий: двічі на своєму просі займав мою теличку і нічого з мене за страх не взяв... Біг йому сторицею за те воздасть; вскоп'їть до його в овес чие багатиреве, от він своє й надолужить, а мене—вдовиці сироти—отець Максим не зобидить...

Наші люди багацько верзуть про його дурниці... Таки у нашому селі люди язикаті!.. За що вони не злюбили отця Максима?... самі того не знають... «Не обливає, кажуть, а погружає»... Так що-ж! хіба тут його вина... Або знов: «вимова у його не наша»... Що-ж йому діяти, коли він родом десь здалека; а там усі люди протягують... Отця Максима прислано до нас на покуту, не скажу за що; може й не на покуту, а так. Говірка у його, се правда, і мені не до смаку: чи розмовляє, чи читає, зараз пізнаєш що він в постолах; але-ж я призвичаїлася вже і байдуже: чи Оксана, чи Аксінья, а я знаю, що від хреста я—Ксенія...

Кажуть ще: він неохайний, грошолоб, дерун, а я нічого сього не спостерегла; мою дочку вінчав і чоловіка хоронив. отже й не зідрав, а по-людськи взяв: за повінчання десять, за похорон—три... Хіба не скрізь воно так?... З чого-ж і йому жити... Не скажу я, що він і дуже строгий, він тільки полякати людей любить. Так се й добре! Іншого нічим не пробереш на землі, а пекла й прокльону воно боїться; таких і треба жахом діяти... Де страх—там і бог. Так коли-б отець Максим. поздоров його боже! не лякав, так у нас-би злодій на злодію їхав і злодієм поганяв... Де не слухають просьбою, там треба грозьбою...

Та що отсе я забалакала та й забула, з чого почала. Треба-ж вам про Іванця довести до краю.

Прокрався Іванець, не послухався, не спокутував гріха, його й постигла справедлива кара.

Ви тільки послухайте, чого накоїв той Іванець!

На тім тижні в понеділок встала я до череди рано-прерано, ще й сонечко святе не вставало. Видоїла корівку, прогнала до череди і стою біля воріт, думаю: що-б мені робити?.. Схилилася на тин, стою й чую—десь вози риплять, копи везуть; а чиї се, думаю собі, такі ранні? Дивлюся, аж то Шпаків діти—жито везуть.—«Еге!—кажу собі на думці,—Шпак первий багатир у час на селі, а діти у його байдиків не б'ють, працюють добре»...

Бачу: Оленка лежить на возі на снопах, а Іванець іде біля возів. Іде, зирк на попів сад, а там—груш, груш! так рясно, що й листя не знати, та які груші!.. аж горять, аж блищать, сами в рот просяться, так-би очима їх їв... А з однієї груші взяли та через загату на дорогу так і поперевисали!

— Глянь, Іване,—озвалася Оленка з воза,—яке добро у попа! Такого і в нас нема.

— Та ще й рясно як!

— І смачні мабуть! Хоч-би одну покоштувать...

Іванець—плиг на загату! я бачу та мовчу,—як трусне він за гіллю, груші на землю—бух! бух! бух! може з десяток упало... Він їх за пазуху, а сам мерщій до воза. Дав Оленці і сам уплітає.

Тут вже я не змовчала: добро хоч і не моє, а стало мені прикро, що такого багатиря син та отаке діє... краде... ні стида йому, ні сорому. Не втерпіла я й озвалася, кажу:

— А що, Іванчику, смачні чужі груші!

Гадала я, що воно засоромиться, злякається, впаде в ноги та благатиме, щоб я мовчала, нікому не говорила, а він, буцім неприкаянний, підходить до мене. дає мені дві груші й каже:

— Покуштуйте, тоді й знатимете, чи смачні...—Ах ти-ж гаспиде!—думую собі,—бач, яке воно вже чисто попсоване!.. Взяла я ті груші; спокусливі вони та ні-

чим у мене їсти їх, зубів біг-ма. Сховала я їх... Встала моя Маринка.

— Ось на, кажу, покуштуй отсих груш.

— Се попові?—питає вона.

— Не чиї-ж, його.

— Коли попові, так смачні.

— Хіба ти куштувала?

— Учора согрішила, не втерпіла... спокусливі дуже... На загату злізла та дві зірвала.

Маринка їсть, смакує та прихвалює: такі, каже, як патока; розсипчасті, жувать не треба, так в роті й тають... Ось покуштуйте.

Лизнула й я; справді, на пречудо смачні, та шкода, що крадені... Виходить, що й я примазалася до гріха... Прости господи! треба-ж його якось спокутувати...

Під вечір, так вже от-от сонечку зайти, сижу я за ворітьми, корівку з череди визирую та про своє пре-грішеніє з отими двома грушами вболіваю, думаю: спокусив сатана... чим же мені свій гріх іскупити?

Чую, в саду у попа шелест; глянула—грушу трусять, чимало попадало їх на сей бік. Бачу—отець Максим переліз через загату, збирає груші в сакви. Мене святі й надоумили, я зараз до його.

— Добрий вечір! і взяла благословеніє.

— Дай боже!

— Трусите?

— Пора.

— Не що й пора, нехай би ще на дереві з тиждень постояли, та ліпше обтрусити, а то з листям обнесуть...

— Хіба?

Я й розповіла йому і про Іванця, і про себе не по-таїла, і чую—на душі у мене полегшало, наче хто камінь з неї зняв...

А через день, саме в середу, кличуть мене до во-лости. Думаю-гадаю собі: на що я їм, стара, здалася...

За мною-ж нічого нема, подушного-ж я не плачу... Чудно, а проте не послухатися не можна. Пішла. Бачу, тут і отець Максим, і Іванець з батьком. Тоді я догадалася, що отець Максим, яко пастир добрий, пильнує відучить людей од злодійства.

— Бачила,—питають мене,—Іванця на злодійстві?

— Бачила... ох, ох! лучче-б було мені такого до віку не бачити... Такого батька дитина... Бачила... гріха на себе не візьму, хоч і тяжко, а треба правду казати: бачила.

Іванець і сам признався, тільки змагався, що він не повну пазуху груш напхав, а лишень сім груш, з них дві мені дав.

Я призналася, що взяла, і кажу: «На мою думку, так воно все одно-єдино: чи сім, чи сім сотень; річ в тому, що гріх, крадіжка, чужого не руш... сказано од самого бога: «не укради!», а не сказано—скільки...

— Та й я,—каже отець Максим,—прентую не за шкodu, а за гріх... Треба хлопця направи́ти, щоб не крав, а то звикне, так що з його буде? З огню рватиме! Я плати за груші не добиваюся, а треба хлопця поучити злегесенька березовою кашею, нехай його покроплять прилюдно, а я за його душу молитимусь хоч цілий рік, бо я за неї перед богом одвіт дати́ до́вжен...

Іванець стоїть, очима на людей блимає й увесь крейдою взявся; тіло йому труситься, наче пропасниця його б'є.

На тому-б воно було й край, коли-б старшина не розсупонював свого язика, а то, бачте, почав просто-рікувати:

— Діти,—каже,—не наше діло... у Шпаченка с батько й мати, се їх діло; нехай собі, як знають, так й карають свою дитину, а нам бити недолітка, та ще щоб прилюдно... ні! сього я не дам...

Отець Максим любенько на те й каже:

— На батьків не можна сподіватися. Коли вони

досі не навели дитину на спасенний шлях, так, значить, вони не дотепні на таке діло; нехай, значить, начальство потрудиться...

Старшина, немов наперекір, як затявся,—верзе своє: «не буде сього, не буде та й не буде, щоб ми дітей катували»...

Отець Максим і тепер не розгнівався, а взяв Іванця, погладив по головці й каже:

— Коли ні начальство, ні батьки твої не дбають про тебе, не хочуть обмити з тебе нечисти, так я повинен обмити твою душу. Подумай, чадо моє! що преготував тобі рогатий дідько на тім світі?—І почав ясувати йому, як труситимуть чорти йому душу, як пхатимуть йому в пельку огняні груші

Іванець так уважно слухає аж тремтить... З тим і порозходилися.

Увечері йде до мене Іванець з матір'ю.

— Дайте раду, як ублагати попа. Люди кажуть: він клястиме його.—І почала голосити, а Іванець і собі за нею.

— Я,—кажу їм,—невістна про те, як отець Максим чинитиме; він у волості хвалився, що молитиметься за Іванцеву душу...

— Ото-ж воно й є: правитиме по живій дитині па нихиду... се-ж і буде клятьба.

— Гм! його діло... звісно.. за раба божого Іоанна... а хто сей Іоанн—про те він знає.:

— І всі люди знатимуть...

— Мовчки собі може й знатимуть, а ніхто не доведе, не докаже.

Плаче Іванець і мати його плаче, а я думаю собі: се добре, що вони плачуть о гріхах своїх; нехай! швидче господь помилує.

— Голубко-дячихо!—озвалася стара.—поможіть! я страх боюся, аж жах бере... пам'ятаєте, як у Прокопихи рука була однялася з попового прокльону?...

— Благайте отця Максима: його воля... аще розрешить, аще звяжеть на землі, тако й на небесі...

Пішли вони до попа, давали йому на молитви—не взяв.

Знов вони до мене. Кажу їм:

— Просіть, благайте... Може тому не взяв, що мало давали... Скільки ви йому?

— П'ять карбованців...

— Ой, ой! та се і я не взяла-б, а то—попу... Як можна! в такому ділі!.. крадіжка!.. І такі багатирі, як ви!.. Тут не п'ять, а п'ятдесят мало... І свічки, і олива, і ладан, і на причт, а що-ж йому зістанеться? Самі, здорові, судить!

Старий Шпак накинув ще десятку; послали з Іванцем. Отець Максим грошей не взяв, а Іванця дурно дві години напучував, щоб не крав; розповів йому, як карають за крадіж у пеклі, показав йому на картинах, яке страхіття у пеклі... Гарні ті картини, тільки що страшні... ну, то-ж на картинах, а дійсне ще гірше! подумаєш—аж млосно стане.

Я радила Шпакам не поскуписься... Так де там! Шпачиха-б не від того: нехай би й п'ятдесят, так-же гроші не у неї, а у Шпака; а Шпак, як підкова та: «хоч ви мене огнем печіть, а більш двадцяти п'яти не дам!» І не дав. Але-ж гріх дурно не минає, треба його завчасу спокутувать... а вони ждали і самі не тямали чого... Тим часом тієї-ж таки ночі Іванцеві приверзлося, що він вже в пеклі, що чортяки мордують його... одно слово, приверзлося усе те, що бачив він на малюнках: і чорти, і огонь, і смола, і все таке... Воно й не диво: грішній душі рай та янголи не присняться!

Схопився хлопець зо сну; кричить, б'ється, просто несамовитий став... І те сказати: таке воно зроду полохливе вдалося, всього було жахається: отсе було аби смеркло, Іванець і в сні сам не вийде, боїться: «з-під

бовдура, каже було, куций виплигне, та на шию до мене...»

Ото-ж і на другу ніч те саме: ввижається хлопцеві таке, що ні при нас, ні при вас, ні при хаті згадувати! Отсе аби заплюшив очі, зараз перед ним ціла череда чортів і ціла мажа груш огняних. Прокинеться, верзе нісенітницю:

— Простіть, батюшечка! не кляніть! не буду...

Світом вже трохи заспокоївся, задрімав. Батько й мати бачать, що непереливки, зараз до отця Максима: і молебень, і водосвяття, і маслосвяття—все наняли... Йдуть до господи, а дочка їм назустріч:

— Лишенько нам важке, горенько нам претяжке!

— Що таке, доню?

— Іванець!..

— Що Іванець?

— Нема вже його...

— А де-ж?

— Чортяки втопили...

Де? як? коли?

— Прокинувся, скоро ви пішли, та з хати; побіг на пастовень та прожогом сторч головою в коланку...

Батьки тоді гвалт!.. до копанки... Витягли, чого вже не робили—не допомгло...

Отець Максим, як довідався, аж заплакав. Сплакнула і я й подумала собі: «се йому за чужі груші»...

Отець Максим ладен був похоронити дитину похристиянськи, все було готово вже, коли-ж старшина й тут сусіль свого носа:

— Не можна, каже, ховать, слідство треба, нехай приїде лікар...

Приїхало те слідство, людей розпитували і мене стару тягали.

Люди плели: «з переполоху Шпаченко втопився», а я казала й кажу: брехня!

Поховали Шпаченка, як слід по-християнськи на гробовищі.

От якого клопоту на все село і начальству накоїв Іванець. А все через ті чужі груші... Заманулося йому груш—ну, попрохав-би у отця Максима, а то, бач,—крати!.. чортяка підвела! крадене смачніше...

А все через те, що в людях страху нема... бога забули... скоро всі крастимуть..:

1886 р.
Середівка,
Прилуцького повіту.

СТЕЛЬМАХИ.

В селі Половому—верстов за три до мого хутора—жили брати Венедикт та Іван Чепіги—обидва стельмахи. Тоді, коли вперше я їх спізнав, вони були люди молоді, хоча й жонаті: не багато ще вони на світі прожили, а великої собі «слави» зажили: кожен добрий чоловік цурався їх, двір їх обходили й до себе в хату не пускали. Не було у їх між людьми іншого прізвища, як—зłodії. Зłodії—а проте ніхто їх на злодійстві не накрив і ніхто ніколи за злодійство їх не позивав.

Обидва Чепіги були понизькі зростом — Венедикт трохи клишоногий, пригорблений, чорнявий, з густими вусами, твар біла; Іван—рижий, наче жар, лице червоне, плямувате; в обох очі осокою; обидва—злюки до людей, хитрі й на око тихше води, нижче трави.

Раз якось приходять вони до мене. Привіталися; питаю—що скажете?

— Все добре,—кажуть,—за порадою до вас. Громада кривдить нас, нападає: поїдом їсть, жити нам не дає.

— За що так?

— Отак як бачите,—з доброго дива: притьмом пристала: «виселяйтесь з нашого села, куди хочете, а не то—на Сибір вас заженемо; от вам, кажуть, півроку даємо». Отакє лихо наше.

— Яка-ж тому причина?

-- Нема, пане, за нами причини; не злюбили нас

безпричинно. Оклепали нас з вітру; ніби ми з чужого добра живемо; ви, кажуть, злодії—а нехай-же доведуть, що ми в кого хоч на крихту вкрали; хто нас ловив на злодійстві? Сама чиста напасть, попущення боже... Злодії!.. легко язиком бовкнути, а ти докажи моє злодійство!.. Наче ми не люди і бога в животі не маємо й не тямимо, що хто поросся вкрав, в того і в ушах пищить. Ми, паночку, вікнами не ходимо, а як і всі люди—дверми.

— Ой, чи так воно?

— Бий нас сила небесна, коли не так, ми-ж таки християни.

— Гаразд; та якої-ж від мене поради вам треба?

— Ви людина письменна, видюща, а ми сліпці, от і скажіть нам: чи є за громадою таке право, щоб нас на Сибір?

Я відповів, як воно по закону. Чепіги повісили носи, покрутили головами й мовчки стояли; помовчавши, просять мене заступитися за них перед громадою. Я відмовив.

— Так спишіть нам бумагу на громаду.

— До кого?

— Се вже ваше діло,—до кого знаєте, хоч до самого царя, ми скрізь доступимося, а на поталу себе не дамо... Ге! на Сибір; нехай вона скисне! Ми, пане, такої думки: не по божому не давать людині жити, де вона хоче; коли я в чому винен—суди мене, штрафуй, а не засилай мене, куди я не хочу.—Отак і спишіть нам, а ми вам за те віддячимо.

Я й на се відмовив і пораяв перепрохати громаду й покаяться.

Чепіги махнули руками та в один голос:

— Каятися нам ні в чому, а прохати—даремна річ! Як уже ми не благали, нічого не вийшло: затялася громада—як один чоловік: «виселяйтесь, а ні, так на Сибір».

Довго ще Чепіги балакали, виводили себе, ганьбили громадян і все прохали «списати їм бумагу», на решті попросилися, запевнившись, що я їм нічого не напишу.

Минула зима. На теплого Олексія Іван Чепіга знов прийшов до мене й каже:

— Скрізь, пане, ходили, в самій Полтаві були, нічого не здобули, тільки кешені витрусили, скрізь чули те, що й ви радили; приходиться виселятися з батьківщини... Знати, така вже лиха доля нам судилася.

— Я-ж вам і тоді казав.

— А ми, дурні, не поняли віри; сподівалися, що в Полтаві діло перевернемо грошима, гроші протринькали, а здобулися—шилом патоки... Кажуть нам: «громада ще нічого не заподіяла, тільки ще похваляється»,—так що-ж! хіба ждати, доки заподіє!... Ми ото думали і стали на тому: громада наша—звір лютий; а од звіря—сказано—тікай необзир: ми з братом приміркували—вибратися з села та сісти власним хутором на одшибі...

— Час добрий!

— Спасибіг, пане! так ми знов до вас. Під хутір ми вибрали оту нашу пісчугу, що під вашим лісом... так чи не буде од вас якої перепони?

— Не може бути; земля ваша власна, предківська, вільно вам орудувати нею по уподобі, нікого не питаючи.

— Так-то так, але-ж—хто питає, той не блудить... Так благословіть, пане, на сусідство!

— Благословляю!.. Ну, тільки прохатиму й я вас: живіть по-сусідськи, щоб нам не довелося сваритися.

— Крий боже, паночку! Не дурні-ж ми, тямимо, що з добрим сусідю черствий хліб смачніший за буханець. Нехай нам і руки повсихають, коли ми з лихою думкою хоч пучкою доторкнемся до вашого до-

бра; самі його оберегатимемо й доглядатимемо. А обживемося на новому кишлі, так вам і лісника не треба буде; на що він? Ми ваша сторожа.

— Спасибіг на сьому слові, Іване! Пам'ятай-же свою добру обіцянку.

— Моє слово не циганське! І вмру—не забуду його.

— Гаразд.

За лісника в мене коло того гаю, що був у головах Чепіжиної пісчуги, служив Онисько Вертихвіст; чоловік—просто золота голова, коли-б не такий внадливий до шкляного бога, а то було, як забереться до Лейби, так днів три без просипу крумсає. Мені з того шкода не геть велика, але за-для Ониськової сем'ї Лейбина хата вельми шкодила: заслуженина переходила в Лейбину кешеню, і коли п'яний Онисько прийде до господи, так вже без великого бешкету не обійдеться: усі шибки у вікнах поб'є; горшки, миски, глечики—усе череп'я потрощить, часом і піч розверне; а жінка дивиться та мовчки сльози ковтає, нарешті не втерпить і почне ганити чоловіка. Онисько—неначе того тільки й ждав!... Підніметься така колотнеча, що сусіди мусять розборонити й звязати Ониська. Приведуть звязаного до мене, я його в комору, доки не вийде з його хміль. Почну, було, тверезого вже усовіщувати; плаче чоловік, присягається, що не питиме, до віку й чарки в руки не візьме. Місяць-другий справді не п'є, а потім як вчистить, так ще гірше! Добре було, коли іншим разом Онисьчиха заздалегідь спостереже, що «на Ониська находить», вона, скоро Онисько до Лейби, прибіжить до мене, а я людей в шинок, вони Ониська на віз та комору: перенудиться він день-другий, а на третій—і байдуже; хоч вал з його вали!... А вже що за вірний лісник був з його, так і не сказати; лісу доглядав, наче свого ока: дерева любив, наче мати сина. Було хто зрубає в гушавині дубка-однолітка на

занозу, він і те помітить—прийде й скаже: «Поруб є». Тим-то я й держав Ониська, не вважаючи, що він за-пиває.

Скоро прочув Онисько, що Чепіги переносяться в сусіди до мого лісу—приходить до мене такий охмарений, суворий; погляду з землі не зведе. Я гадав, що поруб йому скоєно великий і кажу:

— Мабуть у тебе в гаю велика косовиця?

— Доки що—бог милував,—відповів він суворо,— а хто його зна, що далі буде: люди від себе злодіїв женуть геть, а ми їх закликаємо до себе в сусіди! Де се в світі видано, щоб отаких злодіяк—як Чепіженки—пустити окукоблюватися під самим лісом!.. Наче не відаєте, що вони стельмахи і живуть з краденого... Ось побачите, якого ви з ними лиха наживете: залізуть вони вам в печінки! Не вдержитесь у нас в гаю ні дубина, ні березина; повикрадають на обіддя та на маточини.

Я усміхнувся собі в уса й кажу:

— Всього не викрадуть: ти-ж стерегтимеш...

— Від таких чортів не встереже й сам найстарший чортячий старшина! Ні вже, пане, як собі знаєте: або я вам більше не лісник, або не буде моєї вини, коли Чепіженки стригтимуть ваш гай. Я кажу: не пускати було їх під лісом сусідити; не послухали моєї поради, самі тепер—як знаєте.

Став я доводити Ониськові, що чи згодився-б я на те, щоб Чепіги сідали хутором у мене під носом, чи ні,—їм про те байдуже; бо нема за мною права втручатися до їх у справи; земля їх власна й ніхто не може заборонити їм сісти на ній хутором. Але Онисько й слухати не хотів, своє твердив:

— Без вашої волі вони-б не посміли; у них є инша земля на тім боці села; от—і нехай там таборують.

— А коли їм тут подобається?

— Бо тут зручніше красти: просто з хати полкою і на спиці, і на маточини. Мудрі голови у диявольвих злодіїв! Тямлять—де вибрати місце на злодійське кишло: з двох боків болото, з третього—пісчуга по коліно, ні приступу до них; сидітимуть безпечно, наче у фортеці.

— —

Минуло років зо два: Чепіженки окукобились під моїм лісом, жили собі, майстрували над колесами, мо-го лісу, спасибіг їм, не займали. Де вони добували собі потрібного дерева—не відаю. Онисько твердив своє: «крадуть».

— А може й купують,—кажу я.

— Коли-б купували,—так купували-б у нас, а то їздять кудись за три-дев'ять земель... Крадуть... та біс з ними,—аби наше було ціле.

Аж ось на третю зиму почалося справджуватися колишнє Ониськове вішування: що-тижня коли не два, так три двойники, таких, що саме на обіддя—хтось і зрубає у мене в лісі. Онисько лютує:

— Се вони—оті клятї Чепіженки! на моє вийшло, казав: не давайте селитися під лісом. Сказано: звикне собака за возом—побіжить і за саньми.

— З чого ти знаєш, що то Чепіги?

— Більш нікому.

— Ти-ж не підстеріг!

Онисько аж зубами заскреготів.

— Коли-б я їх підстеріг—ігі! я-б їх почастував льотками!

— А ти-б навідався до них на хутір та никнув-би в клуню; може-б по свіжому сліду й знайшов порубане дерево.

— Нехай їх огонь візьме! не можна й до воріт до них підступити; завели цілу зраю такої лютої собачні, що й кишки виметає.

— Рушницю бери,

— Я й то без рушниці і не ступлю; та що вона pomoже? заким я прицілюся в одну собаку—останні мене з ніг звалять і на шматки рознесуть... Хіба-б зібрати людей,—старшину...

— Ні, не підстерігши—не годиться гвалтовно сором робити...

Час ішов; шкода в гаю не затихала; хоч як сочив Онисько, а не залавав злодія. Взяла мене досада, а Онисько просто озвірівся.

Розпитую я у громадян: на кого вони гадають? Усі в один голос:

— Тут і гадати не треба: ніхто, як не Чепіги.

Покликав я Івана Чепігу:

— Чув, Іване,—шкода у мене в лісі?..

— Чув, та ще й шкода велика! І яка отсе анахтемська душа! от коли-б залапав: просто—налигач на шию та на суху осину!

— А ти, Іване, про своє слово не забув?

— Щоб по-сусідськи жити? Та нехай мене бог забуде! я перший готов з Ониськом вартувати, щоб залапати того гаспидського злодія.

— Гляди, Іване, щоб часом не довелось тобі в сірка очей позичати.

— Та нехай мене зараз отут земля проковтне, коли я... жінкою, дітьми запрягну, що й нога моя у вашому лісі не була.

Балакаємо собі любенько, аж зирк!—Онисько з двома чоловіками ведуть звязаного Венедикта Чепігу.

Іван—сполотнів, зімлів, на ногах не встояв і, пришивши, затрусився, наче з пропасниці.

Уночі хтось зрубав два грабки на обіддя. Онисько, не кажучи мені ні слова, взяв старшину, сторонніх людей да на хутор до Чепіг, саме в ту годину, коли Іван був у мене. В клуні, в сіні, витрусили мої грабки.

— Що скажеш тепер, Іване?—спитав я.

Іван німо дивився та трусився.

Я до Венедикта:

— Отак ти своє слово шануєш?

— Я вам, пане, ніякого слова не давав; то Іван вам присягався, а я тоді мовчав.

Іван прожогом схопився з ослона й крикнув:

— Не бреши, дияволе! винись! винись!—і з сим словом вхопив брата за груди й повалив на долівку до моїх ніг.

— Що-ж його діяти?—кажу собі на думці,—позивати—тільки час теряти; суд нехай і вдсятеро присудить мені за ті грабки, то що з того? Заплатити Чепігам ні з чого; а грабувати та цінувати—у мене духу не стане... Простити не можна: люди скажуть—пан дурний.

Глянув я на Ониська: очі у його горять, наче у сіроманця, зубами скреготить.

— Простіть, пане, на сей раз; більш не будемо,—просяться Чепіги.

—Як-то можна прощати,—озвався замість мене старшина,—не можна прощати.

— А може вони справді покаються,—кажу я.

— Не з тих вони, що каються; їх рід злочинський.

— Покаємось і закаємось, простіть, — просяться Чепіги.

Я мовчав і ладен був простити.

— Я не прощу, ми не простимо!—суворо озвався старшина,—пан за свою шкоду як собі хоче; нехай прощає, його діло, а я за крадіжку не прощу: на те я й старшина, щоб пильнував над злодіями та не давав їм чужим добром жити.

— Ми піввідра могорича поставимо,—мовив Іван.

— Ми злочинського могорича не п'ємо,—відповів ірдовито старшина.

— Як-же ви їх покараєте?—питаю старшини.

— В дві руки шиягою їх!—озвався Онисько.

— Се вже наше діло... громадським звичаєм осудимо їх.

— Під різки?

— Може й під шиялгу; в зуби їм нічого дивитися.

— Нехай вже його,—озвався Іван, указуючи на брата,—а мене-ж за що? я не крав.

— У вас одна душа! Як ви, пане, цінуєте шкоду?

— Та я... біг з ними, коли каються, нехай на школу дадуть карбованця...

— Господь з вами, пане!—перебив мене Онисько:—за такі два грабки, кому й не треба, дасть п'ять карбованців.

— Ну то вже панська воля,—мовив старшина,—а за крадіжку наше діло; ведіть, хлопці, обох їх до волости, та у хурдигу, а по обідах зберемо громаду.

Чепіг повели.

Старшина дав мені слово, що ні під різки, ні під шиялгу Чепіг не положать.

Другого дня ранком треба було мені в село на базар: ледве наблизився я до базару—чую:

— По дрова! по обіддя! по грабину!

Бачу—обидва Чепіженки з скрученими назад руками, у кожного на шиї теліпається по грудях чимале поліно грабини; два десятники ведуть Чепіг на налигачах, переує їм Онисько і всі троє, що сили є, гукують:

— По дєрево! по обіддя! по грабину!

За Чепігами трохи не все село: глузування, регіт, наруга... З-поміж підлітків вискочить одно та до Чепіг, забігши спереду:

— Яка ціна на грабину?—й висолопить язика. За ним друге:

— Де купували грабину?

А далі цілим хором: «Чепіги злодії! Чепіги злодії!»

Онисько підійшов до мене, спершу усміхнувся, а далі, глянувши на мою сувору твар, каже:

— Погляньте, який свербіж напав на Чепіг за те, що крадуть.

— Який свербіж?

— Подивіться їм за пазуху... то громада так присудила.

Я швидче до Чепіг; Онисько розгорнув пазуху у Івана; я глянув і жажнувся! Повнісенька пазуха була кропиви-джигушки; усе тіло під кропивою знялося пухирями. З очей у Чепіг котилися сльози.

— Чи ви не подуріли оце?—голосно й суворо гукнув я на десятників.

— Громада так присудила,—відповіли вони.

— Паночку, голубоньку!—благали крізь сльози Чепіженки,—згляньтеся на нас, змилосердіться, ослобоніть нас... кропива огнем пече!

— Так вам і треба; то не кропива, то злодійство пече,—озвався чийсь голос.

— Годі вам! не можна так знущатися з людей,—промовив я.

— Хіба вони люди? вони злодії!

— Зараз розв'яжіть їм руки й повикидайте кропиву,—кажу до десятників.

— Нам сього не можна, не наша воля; нам велено провести їх тричі по селу.

Я сам розв'язав Чепіженкам руки: вони, витрусивши кропиву, кинулися терти землею попечене тіло, а люди навкруги їх реготали й глумилися...

Не минуло й місяця, як Онисько зламав знов Івана Чепігу на порубі й привів до мене. Венедикт прийшов виручати брата «з напасти».

— Може й на сей раз простите?—підсміювався Онисько,—прощайте: ваше добро не моє, та тільки я більш не слуга вам; шукайте іншого, такого, щоб покривав злодіїв.

Почав я усовіщувати Чепіг: вони винилися, каюлися, а нарешті Іван і каже:

— А розсудить, паночку, ще й так: Чепіги—стельмахи, їм треба дерева, а дерева у їх свого нема, що-ж їм діяти?

— Купити.

— Купив би село, да грошей голо...а ви з двох дубків не зубожієте.

— А сором? гріх?

— І сором, і гріх люди без'язикі; та ще й те сказати: яке се злодійство? нужда закон переминає..

— Кажеш—не злодійство, а що-ж воно? ліс не твій?

— Звісно не мій, божий... ви його не садили, не росли.

— А земля чия?

— Земля ваша, так ми-ж землі не беремо.

— Чия земля, того й те, що в землі й на землі.

— Простить, паночку!

Не було у мене на думці прощати, але ще менше не гадав я позивати Івана, або ставити його на суд у волості; треба було самому прибрати кару. Я став на тому, щоб на цілу ніч замкнути Івана в комору. Іван мовчав.

— І мене, коли так, замкніть з ним,—кланявся Венедикт.

— Тебе ні за що, тебе не злапапи..

— Вже-ж—воля ваша,—мовив Іван,—а сам я не піду; що хочте робить зо мною; у суд, в тюрму, під хлосту, на Сибір, а в темній коморі сам не сидітиму, а закинете силою, так повішуся.

— Він, пане, страх як боїться пацюків і завжди в темноті ввижається йому, що пацюки цілою отарою гризуть його.

— Так не в комору його, а в льох,—озвався Онись-

ко,—в льоху ні на чому повіситись, там ні гвіздків, ні трамків нема.

— Ні вже, сього не буде,—мовив Іван крізь стиснуті зуби; очі йому налилися кров'ю, посатаніли; з тварі його і з движків було знати, що в комору він не піде, а коли закинуть його силоміць, він скоїть щось лихе.

— Коли так—я тебе знов на суд громадський.

Чепіженки знов у ноги мені; землю їдять, присягаються, що до віку, до суду ніже єдиної гілки у моєму лісі не зрубають.

— Добре,—кажу я,—отже вам мій суд і присуд: коли впродовж двох місяців нічого не вкрадете в моєму лісі,—подарую вам на два стани обіддя; коли ще два місяці нічого не займете—подарую вам дерева на повних три стани коліс. Чуєте? Коли-ж не додержите слова, жалкуватимете на себе.

Не скажу, що-б воно вийшло з такого присуду: може-б я й відкупився був від злодіїв, але сталося так, що не минуло й місяця, як я продав свій хутір і зараз же вибрався з його геть далеко.

Минуло день-крізь-день цілих десять років. Я про Чепіг зовсім забув, як забув і інші прикrostі від сусід-селян.

Торік трапилось мені простувати через Чепіжин хутір. Се було надвечір у середу після клечаної неділі. Сонечко вже сховалося за гай, але через гущавину листви визирало жовтогаряче проміння його.

Порівнявшись з Чепіжиним хутором, я його не пізнав,—так гарно він перемінився: замість трьох хатин тепер їх з десяток; скрізь добра горожа, на всьому знати хазяйську руку й догляд; колишнього злиденного убожества й сліду нема! В дворі видно через плетін кілька корів, та які рослі, ситі, вим'я трохи не до

землі; біля двору величезний табун гусей. Під хатою на призьбі сидить сивобородий дід і лагодить улій.

— Або се не Чепіжин хутір, або Чепіги звелися і хто інший тут живе,—подумав я собі й спитав підвідчика:

— Чий сей хутір?

— Злодійський...

— Колись був Чепіжин.

— І тепер він їх; он же під хатою й сам Чепіга сидить; люди зовуть хутір злодійським.

Я придивився до того діда й пізнав—Івана Чепігу; зараз з воза та до його. Привітався. Іван пізнав мене і, радіючи, промовив:

— Де ви взялися, паночку? От не сподівався на вас! Зайдіть же до двору та підночуєте у нас.

До міста було ще далеко, коні підбилися, а попереду лежали піски; їхати потомленими кіньми проти ночі було не зручно. Справді—лучче буде підночувати; коні спочинуть, напасуться з росою; а на зорі ми рушимо й холодком дістанемося до міста, ще доки сонце не пектиме. Так і зробили.

Іван Чепіга вельми осунувся, зістарівся; твар жовта, наче воскова або шапраном вимазана.

— А де-ж Венедикт?—питаю його.

Іван розпачливо махнув рукою й відповів:

— Пропав!

— Помер?

— Біг його святий знає: може й помер, а може ще й живий,—нам невідомо. Небавом після вас, як погнали його на Сибір, так з того часу про його ні вісти, ні слуху.

Я вже не розпитував, за що Венедикт пішов на Сибір.

— А ти, Іване, як перебуваєш? Бач, як сметаною взялася і голова, й борода, а ще-ж твій вік не дуже й старий.

— Гріх нарікати: з того часу, як покинули злодійство—життя наше поліпшало; розжились і на пасіку, я пасічникую; діти з небожатами коло землі; а зимою стельмашать... Тільки мого й лиха, що здоров'я позбувся.

— Не здужав?

— Не то, щоб вельми й не здужав, а правду сказати—на злодійство пішло моє здоров'я; на тому клятотому злодійстві змарнував свої сили. Не по-божому жили ми колись, чужим живилися, ото всоно нам випадком і випало!

Мене кортіло довідатися подробиці життя Чепіг за останні десять років, але ніяково було розпитувати; боявся, щоб часом не розколувати в Івана старої виразки; та таки сподівався, що може й сам Іван—а він людина охоча до слова—розкаже. Так воно й сталося. Випивши з моїх рук чарочку рому, Іван підбадьорився й став казати мені:

— Пам'ятаєте либонь, пане, яка була у нас з вами остання умова? Ото-ж, як минули ті два місяці, що ви нам положили, ми пішли до того пана, що ваш хутір купив; кажемо йому: так і так, отака й така умова була у нас з старим паном... Він слухав, слухав, та як гримне на нас: «геть! вон звідсіля, злодії! он у мене на стіні дубельтівка висить, так вона умовлятиметься з вами...» Пішли ми, облизня піймавши. Сидимо собі в господі, згадуємо вас і таки потроху нарікаємо, що через вас отак змарнували довгий час, нічого чужого не займали, а яка користь з того?

— Знаєш що, Венедикте!—кажу я братові,—покиньмо красти: пан, себе-то ви—поздоров боже вас,—правду казав, що дешевше купить, ніж украсти.

Венедикт розсердився.

— Кидай,—каже,—коли охоту маєш, нехай би тебе об землю кинуло!... Кидай, а що їстимеш? без краденого і жінки, й діти з голоду попухнуть...

Подумав я—наче й правду Венедикт каже: з чого справді житимемо? Заробить нігде; землі у нас—самі знаєте—і на одну сім'ю на омаль; а батько, немов наумисне, на лихо нам, навчив нас стельмахувати: коли-б яке інше у нас ремесло, а то—роби колеса; а з чого робить? не укравши—ні з чого... А на крадіжку на ту,—кажу вам, як перед богом,—часу йшло у нас більш, ніж на саму роботу. Отсе—поїдемо було полювати на обіддя, чи на спиці, чи на маточини, беремо з собою й двох синів, підлітків вже, щоб чатували, заким ми пиляємо деревину. Отак і зведемо у чотирьох день і ніч; а трапиться де поблизу поживитися,—часу на крадіжку хоч і менше піде, зате кілька день треба переховувати крадене: зразу в роботу не можна його пускати, боязко, щоб не набіг трус. Як став ото я собі рахувати да мізкувати—бачу: ні, правда не за Венедиктом, і дійшов своєю головою до того, що й ви радили: дешевше, мовляв, купити, ніж украсти... На лихо й ціни на колеса упали; зробимо стан, продамо баришникові, тільки на хліб; а тут і хліб дорогий став; з'їжа у нас велика: що заробимо—те проїмо, ніяк не зіб'ємось на заводини. Бідкалися ми тяжко. Тим часом новий пан оцей колишній ваш гайок продав попові. «Ну, думали ми, з попом може швидче уладнаємось». Пішли до попа: просимо у його лісу на віру: колеса спродамо, заплатимо.

— Се не моє діло,—каже нам батюшка,—ліс не мій; я купив його синові; єдняйтесь з ним, а моя хата з краю.

Ми до поповича. Молоде воно хлоп'я тоді було, чи було йому й двадцять. Просимо його:

— Згляньтесь, паночку, на наші злидні, продайте нам дерева на віру.

Не згодився. На віру, каже, нікому нема у мене, тим паче таким злодіям, як ви.

Тяжко нам; а тут як прип'яли нас на весні за по-

душне!.. просто—хоч умирай! знаємо, що платити треба, а платила нігде взяти... Останню конячку продати, так тоді самим хіба торби на плечі та в Київ у Лавру... Що-ж його діяти?... Не зоплатимось—старшина коня забере та під молоток і продасть... Отак журимось—аж ось прийшла чутка, що Онисько з перемогою занедужав.

— Се на наше щастя,—каже Венедикт,—сю ніч до поповича по обіддя.

Прийшла ніч темна така, що хоч око виколи. От так, як перед першими півнями, ми і в лісі. Вибрали березу на маточини; добра береза, станів на три хватило-б. Взятися до неї, тихесенько пилюкою звалили її, обчухрали; звісно, нам цівку треба, а не гілля, порізали березу на шматки так, щоб у чотирьох однести до воріт; тоді нарізали дубків на обіддя й послали хлопця додому по коня. Молодицям ми заздалегідь наказали, щоб вони причепурили у клуні в засторонку добрячу схованку: там була у нас така потайна яма, куди ми ховали дерево; яму, звісно, притрушували, щоб не знати було її. Ну, ото привезли хлопці воза й стали саме проти того місця, де зложили ми нарубане дерево. Утрюх взялися ми зносити дерево на віз, а четвертий—мій синаша Михайло—лишився біля коня. Перенесли один цурупалок—нічого, гаразд; перенесли й другий—нічого не чутно; ледве взялися за останній, аж тут де не взявся Онисько з поповичем і з наймитом. Венедикт з сином, скоро уздріли їх, березину геть на землю, а самі навтікача, тільки підшвами крешуть, а я затрептів, свою колоду упустив; вона мені як дасть по ногах,—я й присів... Попович з наймитом до мене, а Онисько за Венедиктом; може-б і догнав був, але, плигаючи через рів, спіткнувся да головою в рів,—добре забився! підвівся і вже не гнався за Венедиктом, вернувся до мене й каже:

— Ну, що нам з тобою робить?

Я мовчу да трушуся; а попович до Ониська:

— Розпряжи спершу коня да припни на приколень, нехай пасеться, а ти,—до наймита,—знайди шматок лату завдовжки в косову сажинь та принеси сюда.

Чую я отсе й жах мене бере: се вони коло моєї смерти захожуються: почав я молитися богіві.

Приніс наймит лату.

— Бери,—каже до його попович,—лату, сокиру й віжки; а ти, Онисько, злодія та йдїть за мною.

Я йду, мовчки молюся, аж сорочка на мені труситься; думаю: або повісять, або зацуркують мене! Гоподи! хоч-би було попроситися з жінкою та з дїтьми.

Привели мене до болота.

— Еге!—думаю,—утоплять мене.

— Ну, злодію,—озвався до мене попович,—роздягайся.

Я йому в ноги; прошу у його милосердія, а він регочеться й каже:

— Не бійся, дурню! ми не будемо тебе топити; кому охота за тебе йти на Сибір... роздягайся.

Роздягли мене, як мати народила.

— Лягай тепер на землю,—постіль м'ягка!

Я знов йому в ноги, а він мені закаблуком в груди; я повалився.

Простягли вони мене; підложили під попереk мені оту латину, розпяли мої руки й поприв'язували до неї; а ноги скрутили налігачем; не можна мені ні перевернутися, ні поворухнутися.

— Давай тепер лози!—каже попович.

Примчав Онисько добру горстку лози.

Перевернули мене спиною до гори... Попович і каже до Ониська та до наймита, даючи їм лозу:

— Тепер, хлопці, по-московськи—в дві руки, та не хватайтеся, повагом, слухайте моєї команди.

Як взялися мене полосувати!... Мати божа! спершу

я кричав, що сили було, а потім і духу рішився і не скажу, чи довго вони мене катували.

Пішли собі, а мене так звязаного й покинули біля болота. Отоді-то почалися мені суцше пекельні муки. Гаспидська мошка та комарі, почувши людську кров, так густою хмарою і вкрили мене!.. Боже-ж мій, батьку!.. паночку-голубоньку мій! що я тоді притерпів, того й не вимовити!.. Лежу, поворухнутися мені не можна; а клята мошка та комарі так і п'ють і п'ють мене... Ох-ох!—жахливо й тепер! Не тямлю, як я доліз до болота і вліз у воду; не тямлю нічого; а вже світом отямився, коли Онисько розв'язав мене й витяг з болота. Глянув я на себе—усе тіло моє пухирем взялося. Одягся, приліз рачки до хати... Як побачили мене жінка, діти, небожата—так очам своїм не няли віри... Почали голосити, потім положили мене в клуні; думали: вночі дійду...

Вранці привезли попа сповідати мене та запричастити.

— Що се ти, Іване?—спитав батьюшка.

Я йому усе до-чиста на духу розповів; ні з чим не потаївся. Він як глянув на моє тіло, так аж заплакав.

Запричастив він і каже до мене:

— Молись богові!... а одужаєшь, прихоть до мене; я тобі запоможу, аби ти покинув своє погане ремесло—злодійство... та прости, не кляни мого сина.

Я заприсягнув, що коли господь одведе од мене смерть і я видужаю, так до віку рука моя ні до чого чужого й не доторкнеться; і дітям і внукам закажу красти.

— Нездужаю ото я,—говорив далі Іван Чепіга,—гнилою колодою валяюся по засторонку; тим часом чую—припікають Венедикта: «плати!»—а платити нічим. Забувся сказати вам, що попович, як ото злавав нас на порубі, так і коня нашого й воза забрав. Ходив до його Венедикт прохати, щоб вернув. Де там!...

і слухать не хоче; позивай, каже, мене в суд.—Ну, де вже нам позиватися! Венедикт не стерпів,—пустив йому півня, а сам опинився на Сибірі...

Видужав я, пішов до попа; довго він мене наставляв та поучав, потім дає мені десять карбованців і каже:

— Візьми отсе, та з моєї легкої руки й щирого серця нехай тобі господь допоможе розжитися, а злодійство покинь.

Що-ж би ви думали? Справді у попа легка рука була! За ті десять карбованців купив я дерева та й принявся з хлеспцями за роботу. Діло просто горить у нас! Звісно—дерево не крадене, робимо сміло, не ховаючись, не озираючись, бо певні, що ніхто трусити нас не прийде. За тиждень утрюх п'ять станів коліс учистили: зараз їх до міста; вже до баришника не повезли, а сміло розторгувалися на базарі. Продали добре; купили хліба, соли; і знов на готівку—дерева. Та отак що-неділі: за тиждень зробимо п'ять станів, а в неділю продамо... Діло наше йде добре.

Минув рік.

Ми самі собі дивуємось! нема у нас ні сварки з людьми, ні лайки: нікого ми не боїмось; спокійно лягаємо, спокійно встаємо; ні голоду, ні холоду не знаємо; не бідкаємося й про одежину; усе у нас є,—не багачко, а без нужди живемо; живемо не пишно, але затишно. Отак за рік і з попом поквитували, і чужої порошини не заняли... І на душі у мене—просто літній, погожий день!...

На друге літо упала нам з неба нова ласка: їхав нашим хутором якийсь молодий панок; колесо возьми та й розсипся йому у возі; усі спиці повилітали; цілий день мусів він просидіти у нас на хуторі, доки ми йому нове колесо зробили; бачте: у його був не простий віз, а бричка, так просте колесо з нашого воза йому не годилося. От він слово по слові розбалакався з нами й став нам розповідати, як і де люди живуть... добре

розповідав, наче по писаному... Ото як поїхав він, я почав радитися з дітьми, а потім і з усім нашим родом: а що, коли-б почали ми хазяйнувати в своєму хуторі, так як той радив: не твоє, не моє, а всіх нас; а що всіх, то й твоє, і моє? Приміром так: хата й що в хаті—те моє; а що в дворі й за двором—те гуртове. Порадилися, умовилися, спробували: добре діло йде: і скотини побільшало, й земельки на гуртові заробітки прикупили... горілки ніхто з нас і не лізне; сваритися й лаятися ми забули вже й як! І в селі тепер нас люди не цураються, а шанують, тільки продражнили нас «гуртовиками»; та ми на се не ображаємося! Що-ж! ми справді живемо й працюємо гуртом і, хвалити бога, на-віки нам добре; коли-б тільки здоров'я мені більше. Що-ж! клятї комарі випили його. Ех! коли-б не вони!.. Та вже-ж не вернеш... От бачте, як ми прожили отсі десять літ. Перш за все дяка попові, що зарадив мені оті гроші карбованців. Що, паночку, коли-б оті гроші були у мене раніш? Що коли-б той пан, що купив ваш хутір, або той попович, дали були мені дерева на віру?... Не зазнав би я комарів, і Венедикт не був-би в Сибірі. Ох, гроші, гроші! недобрый чоловік вас видумав!

— Самі гроші, Іване, нічого не вдіють: розум та добре серце всьому голова на світі.

— Авже-ж...

1887 р.

У Переходовці.

ЗАВЕРТКА.

Приятель мій Іван Хуторний—він таки й з рідні мені приходиться, хоч і далекої,—набув собі позаторік хутір, та й зазиває мене до себе в гостину.

«Приїзди та й приїзди! Хутір мій,—пише він до мене,—варто побачить. Не хутір, а просто рай: і садок, і млинок, і ставок, і гай, і степ, і гори, й долини... А до того ні пана, ні підпанка... нікого, нікого нема. крім мене та самого чистого народу, все козаки!... навіть шинку нема».

Улітку сього року випало так, що і в мене діла ніякого; порадився спершу з жінкою, далі з Опанасом:

— Як ти, Опанасе, чи їхать, чи ні?

— Авже-ж їхать: чого тут смалиться. Роботи ніякої; а що треба, хіба я сам не догляжу? Ідьте, провітритесь, та ще й дітей малих візьміть з собою...

Послухав, поїхав.

Приїхали,—вже темно було; люди повечеряли. Дві доньки мої так потомились за день у дорозі, що швидче полягали спати, а їсти нічого не схотіли. На другий день ми собі з Іваном ще не вставали, а дівтора вже скрізь оббігала: і в саду, й на городі, й в пастівнику. й біля ставка, та все до дядини (Іванової сестри):

— Що отсе таке, дядиночко? а се що?

— Се гарбузи.

— А се що?

— Се кавуни ростуть.

— Які кавуни? оті великі, смачні та солодкі? чом же вони такі малесенькі у вас?

— Ще не вирости.

— А се що? а се що?

Набігались, аж попріли, та тоді в хату до нас; одна тьотею усюди були, все бачили, а ви все рутитесь...

Тьотя казала пообливать вас холодною водою,—та з сим словом справді за питунець з водою. Мусіли ми повставати.

— Десь у вас ні стиду, ні сорому нема! Люди от-от обідатимуть, а вони ще й очей не попродавали!—шуткує Настя, сестра Іванова, усажуючи нас за спідання.

Поснідали, вийшли на рундук, сіли, смокчемо люльки.

— Пече!—процідив до мене Іван.

— Допікає таки! Дивись, чи не на дощ воно так жарить.

— Може!... барометр посунувся на «дощ»...а воно-б дощу й не треба.

— Як не треба?—каже Настя,—квасоля вся по-жовкла.

— Що квасоля! квасолі твоєї лисий не візьме, а сіно на покосах нехай-би дав догребти та в копиці зложить, тоді хоч і спорсне трохи, так байдуже... Сьогодні гребуть?

— Гребуть.

— Толочани, чи за спаші?

— За спаші.

— А ти-ж їх почакувала, Насте?

— І ще-б пак ні? думаєш без тебе, так ніхто й не знає вже, як з людьми треба поводитися. По дві чарки вже піднесла: в обід по третій, на полудень по четвертій, та за вечерею по дві—от і буде.

— Буде! буде! А догребуть сьогодні?

— Навряд...

— То се ти, Іване, за спаш береш?—питаю я.

— А ти-ж як думаєш? дарувати!? Ні, зроду не можна.

Колись і я гадав, що за спаші не треба брать, а треба по-сусідськи дарувати, а як торік отсюди, та як сів господарювати,—побачив, що сього не можна; се дурниця. Почалось з того; займуть було телицю в житі. або лошицю в вівсі—прийде хазяїн; я його гарненько висповідую, що у нього такий недогляд, поганоблю його, попрошу удруге не пускати скотину в чужий хліб і оддам... Що-ж ти думаєш вийшло з сього? Як почали—сьогодні дві телиці в гречці, завтра чотири в просі, позавтрьому десятеро в сочевиці... Погано... а соромне якось брати за спаш, не по-сусідськи, думаю, буде... та таки й випаси у моїх сусідів не вельми великі, хоча й не малі. Що-ж його діяти? От я зазвав самого старішого з громади діда, усадив його, почастував і давав його благати: і се йому, й те, і п'яте й десяте: вас, кажу йому, ліду, послухають,—напутьте їх, щоб не пускали товару в чужий хліб.—А він мені на се: «Даремна річ, пане! шкода й починати, не послухають. Самі ви, пане, винуваті».. Я аж на місці не всидів: «Яка така моя вина?»—питаю.

— Така вина, що свого добра не вмієте берегти!... Де таки се видано, щоб за спаш нічого не брати?! Сього в нас зроду, звіку не було!.. Ми-ж от—громадяни, свої люди,—а попадеш у спаші—викупись... Инакше не можна! чуже треба шанувати... Воно й без спашу не можна: раз-на-раз не встережешся; инколи й рад-би доглядіти, та не зуздриш, коли воно й смикне... А все-ж—чи умисне, чи не умисне нашкодив, а прощать не можна! ні во вік не можна... Ви думали, як лучче по-божому, а воно вийшло не так: люди зараз запримітили, що ви, не во гнів вам сказати, хазяїн такий собі... слабенький, не вмієте свого берегти... От вони уші й розвісили... Самі, пане, винуваті...

— Так виходить, що треба брати за спаш?

— А то-ж як? звісно, треба, тільки по-божому, по-людськи, не грабуючи, не позиваючи... особливо, не

судячись... цур Ім тим судам! У суді час тільки зба-
виш, а так по-сусідськи, нашкодив—плати!

— А як хто не схоче платити, що тоді?

— Сього не може бути; у нас сього зроду, звіку
не було! Чоловік свою вину знає: нашкодив, нема що
й казати,—ублаготвори! Се вже й бог велів... не за нас
се стало, не за нас і перестане... Буває, що нічим за-
платить, ну, тоді—відроби... Тільки по-божому, по-
людськи, щоб не сутяжно було, не через край, а так,
щоб припадало й до шкоди і до вини... Аби ступила
скотина в хліб, аби смикнула яку жменю—день відро-
бітку, або коповик (50 коп.),—се по-божому. А по тій
чортовій таксі, та ще по суду... щоб його ніхто до-
брий не діждав судитись та возитись з отими судами...

Послухав я діда і зараз з весни й оповістив, що не
прощатиму спашів. Зараз вдесятеро поменшало... а по-
паду в спаші, зараз—одроби.

— Що-ж люди? не лають тебе?

— Де тобі! дякують! і великих спашів нема... воно,
коли хоч правду сказати, з отсих одробітків за для
мене тільки й користи, що спашів меньше; а що-до
роботи, так нанять—дешевше стане: не почастувати
не можна, а начнеш частувати, так і вичастуєш горілки
більше, ніж заплатив би за день. Ну, правда й те, що
за гроші ні зроду так жваво й так чисто не робити-
муть. Ось ходім лишень подивитись.

— Ходім.

Ідемо поуз тютюнові плантації.

— Тривай,—каже Іван,—завернім на тютюн, я тобі
покажу: от тютюн, так тютюн; чи ти й бачив коли
такого. У рост чоловіка, а лист—широченний, хоч стіл
застилай, та тонесенький такий, настоящий турецький.
Насіння з Болгарщини добув... Степан Ніс—лікар, може
знаєш його?...

— Добре знаю.

— Так от він, бач, забрався лікарювати у Болга-

рів,—дома, бач, тісно... ну й переслав мені насіння! Та вже й насіння... Спасибіг йому! Гляну на тютюн,—аж дух радіє! Дивись, дивись, який? аж гуде! а листя, листя! от тільки не розберу, чи се персичан, чи пахунець... Ти тямийш що в тютюні?

— Коли палю цигарку або люльку, так тямлю, а так—байдуже...

— Ну, так тобі нічого й показувати, все одно, що сліпому малюнки!.. З сим словом мій Іван присів і нагнувся до куща тютюну: ба, ба, ба! отсе так! Що-ж отсе таке? дивись, дивись-бо сюди... глянь! отсе так!...—бачиш?

Я глянув: на кущі тютюну лазила велика сила якихсь зеленуватих, під барву тютюну, малесеньких казявок.

— Що воно таке?—допитувався у мене Іван.—Ой, ой! он і на другому й на третьому! так і обсипали! А он, он!—Іван перебігав од куща до куща:—он поточили листя, наче решето, а он цілу стальку попід'дали. Отсе так!—Тро-хи-ме! Тро-хи-ме!—гукнув Іван несподівано для мене й з такою силою, що я аж здригнув.

— Кого ти гукаєш?

— Нікого, як тютюнника... Тро-хи-ме!... Тро-о-о-хи-и-ме!... Не чутно й не видно. Певно в клуні лежить десь в засторонку.

Мої діти, почувши дядьків крик, бігли з двору до нас.

— Верніться, діти, верніться, голубятка, в двір, там знайдіть чи самі, чи хто вам знайде діда Трохима: нехай одним духом іде сюди.

Діти побігли. Іван ходив рядками тютюну; тільки й чутно було, що: отсе так! отсе так! ось і тут, і тут! отсе такий догляд! пропав! увесь пропав!—Показався й Трохим, справді заспаний.

— Обходив ти сьогодні тютюн?—питає Іван.

— А якже, обходив.

— І не брешеш?

- От святий хрест!
— І нічого не примітив?
— Що-ж там примічати? тютюн, як тютюн.
— А се що? дивись, дивись! бачиш?—Іван гаряче тикав пальцем, вказуючи на гніздо казявок.—Бачиш, що воно? Трохим придивився.
— Що-ж? нічого... казявки...
— Як нічого?—аж скрипнув Іван:—хіба не бачиш, якої шкоди накоїли! І звідкіль вони взялись?
— Звісно, од бога... всяка твар од бога... а шкода є... шкода, що й казати, велика... І коли воно, кляте, успіло стільки нашкодить? Уранці обходив, нічого не було...
— Та ну-бо, діду!—перебив його Іван,—хоч не бреш; дивись: онде листя посохло вже,—хіба се можна так швидко? Лучче кажи, що робить.
Дід засоромився й, понуро дівлячись, одповів:
— Нічого не робить...
— Нехай по-твоєму увесь тютюн попід'їдає?
— Усього не попід'їдає... А коли що, так кликніть попа...
— А піп що допоможе?
— Вичитає, помолиться...
— Ти-ж кажеш, ся казявка од бога?
— А вже-ж не від чорта...
— Так коли від бога, так і піп нічого не вдіє.
— Не попа, так ворожбита позовіть,—нехай заговорить!—Іван аж пирснув зо сміху.
— От ви смієтесь,—сказав образливо дід,—а позаторік у Шаповала отак само було: напала казявка на тютюн, привезли ворожбита, він положив у питунчик жару, посипав чогось на жар, обкурич по рядкам, заговорив—немов рукою зняло; уся казявка передохла.
Іван перестав сміятися й з цікавості спитав у діда, чим курич ворожбит.
— Про те не знаю, не питав, та хоч-би й спитав,

так хіба він скаже?—відповів дід.—Та те куряво—пуста річ, то він так, аби очі одвести; уся сила в заговорі.

— Де той ворожбит живе?—спитав Іван. Дід відповів. Іван глянув на мене, ніби питаючи, що я гадаю. Я всміхнувся.—От коли-б ми з тобою знали зоологію та ентомологію, так би й не посилали за ворожками,—промовив він до мене. А то, бач, вчилися праву, а довелось господарство править... і не тямимо нічого... казьявка від бога... попа на неї треба, або ворожку...—Іван докірливо хитав головою...

— Може-б ліпше було, паничу, не займать казьявки,—сказав дід... Тепер вона наїлась, сидить собі на одному місці, а то як розворушимо її та розлізеться по всій плантації—більшої шкоди коли-б не добуть...

— Та ти-ж сам радиш до ворожки.

— Я не ражу, тільки так кажу. Добре, як заговорить, а як часом ні? Може се й не така казьявка, як була в Шаповала... По-моєюму нехай вже отсі рядки ість...

— А поївши отсі, далі нехай лізе?... Ах ти голово...

— Воля ваша! про мене... а я так сужу: казьявка, як і чоловік; коли він сидить на своєму місці, ніхто його не тривожить, не голодний він, так який його враг понесе шкодить...

— Нехай мабуть привезе ворожбита; нехай покурить; побачимо, чим він куритиме, то й собі знатимемо,—обернувся до мене Іван.

— Без заговору, паничу, куряво не pomoже... тут сила не в куряві, молитву чоловік знає,—говорив дід, ідучи слідком за нами до гребців. Пройшли гоней двоє мовчки; по виду видно було, що казьявки й тютюн не дають Іванові покою.

— Там і в житах у нас не все благополучно,—промовив наче нехотя Трохим.

Іван зупинився й спитав:

— Спаш?

— Ні, не спаш!... Коли-б спаш, то ще-б байдуже,— відказав дід.

— Так що-ж там таке? Може вилягло жито?

— Ні, не вилягло! Чого йому вилягти? У людей і густіше буває, та не вилягає.

— Ну так що-ж там? Кажі вже швидче!

— Там таке, що хто його зна, як і казати; може нехай вже токовий скаже.

Іван аж розсердився, та до мене

— Бачиш, що за народ? От і живи з ними й хазяйнуй! Ти, діду, не чоловік, а просто варивода. Коли почав, так кінчай. Що там неблагополучного в житах? Жук? муха? чи що?..

— Од жука бог милував, і мухи не чутно... Та се, паниченьку,—не моє діло, а токового.

— Тьфу! От чоловік! Кажі, що там?—сердячись крикнув Іван.

— Там... бодай його й не казати! Там завертку якась зла душа завернула.

— І тільки?—Іван розреготався.

— Мало хіба сього!—одповів дід понуро.

— Хтось завернув, а я одверну.

— Не допусти вас господи до сього, паничу! Як се можна!—сказав дід, жахаючись... Не доведи господи! Щоб у вас, не до вас кажучи, тьфу, тьфу, тьфу! руки вивернуло?... Не доведи мати божа! Тут без ворожбита не можна...

— І знов ворожбита!—одповів Іван, махнувши рукою, й пішов мовчки.

Гребці садовились обідати; було їх може душ сорок; більш жіноцтво; поміж чоловіками кидальниками манячили й сиві вуси, були й парубки.

— Помагай біг! День добрий... з суботою вас!—поздоровались ми до гребців.

— Дякуємо, і вас поздоровляємо.

— Хліб та сіл.

— Просимо з нами.

— Що там, Семене, у тебе в житі?—спитав Іван, обернувшись до високого, широкоплечого чоловіка літ за сорок, з довгими чорними вусами, що лізли йому за пазуху розхристану сорочку.

Семен підняв трохи бриля й почухав потилицю.

— А ви вже, діду, не втерпіли, розблаговістили!— промовив Семен, докірливо дивлячись на Трохима:— от язик,—і на припоні його не вдержиш! Чому я не мішаюсь до вас і мовчу про тютюн?

— Про мій тютюн нічого сказати,—одповів дід токовому.

-- Нічого! Лучче-б ви мовчали, а то як скажу при людях.

-- Говори, говори! Ну, говори! Що ти скажеш, ну?—приставав дід.

— Годі вам,—озвався Іван,—то завертка, чи що?

— Завертка! Завертка! Отсе нехай бог милує... Мати божа! Завертка!—загомоніли разом гребці з страхом...—Се так!

—Треба, паничу,—озвався гуменний до Івана,—за ворожбитом посилать, або жито пропаде.

— Чого воно пропаде?—питає Іван.

— Звісно чого: прийдеться або одкосить на цілі гони, та тоді запалить те, де завертка, або так покинуть, бо з заверткою, доки вона нерозвернена, ніхто жать не піде.

— Авже-ж! авже-ж ніхто!— загомоніли гребці.

— Навряд, паничу, чи піде хто жать,—заговорив поважно сивоусий чоловік.—Се річ небезпечна! Як можна! Доки не розвернута завертка,—жать не можна.

— Так я її розверну,—каже Іван.

— Боронь вас боже! — скрикнули гребці, — як се можна!

І пішли розказувати всякі пригоди про завертки:

у тієї руку звело, у другої пучки вивернуло; таке несли, що аж бридко слухати.

— Крім ворожбита, та ще й не всякого, а вмілого, що знає заговорити, ніхто не може розвернути,—говорив поважно сивоусий чоловік.

— От-же я розверну, хоч і не ворожбит,—озвався молодий парубок.

— Ось ну, ну! попробуй, чи не розверне у тебе очей або в'яз!—застрекотіли дівчата.

— Куди тобі, плюгавому! Смоктав-би свою носогрійку та не шився не в своє діло,—настановляв дід Трохим.

— Отже розверну.

— Мовчи, заволоко!—сердито озвався сивоусий, —думає, блазень, що воно вже й теє... Думає, що коли за Десну волочився, так вже й розуму набрався... Як-раз! Чого не дала мама, не купиш і в пана... Розверну!... Як розверне на бік тобі в'язи, тоді знатимеш «розверну»!

— Чого ви, діду, сердитесь? Хіба я вас займаю?

— Не сержусь, а правду кажу! Не лізь поперед батька... Хіба ми всі дурніші від тебе одного, чи що? Ми вік звікували, а в його молоко на губах не обсохло, а він «розверну»... Ось то не я... Тьфу, блазень!

— Блазен і єсть,—вмішалась одна підстаркувата молодиця,—а туди-ж лізе!.. Яйця курку хочуть учти... Не тобі старих людей учить, не тобі переучувать.

Трохи по троху усі гребці накинулись на смілого парубка: хто лаяв, хто докоряв, а дівчата підняли його на глузи. І як вони його висміювали, чого-чого не вигадували, до чого його не рівняли! Парубок не витерпів: взяв бриль і пішов геть собі...

— Тю! тю! тюкайте, люди, тюкайте!

— Тю! тю!

— Бач, який новик об'явився! Старе хоче ламать,

а нове заводити! Не діждеш... руки короткі!—торохтіли молодиці.

— Без ворожбита, паничу діло не обійдеться,— провадив сивоусий,— інакше ніхто не прийде до вас жать... Се таке вже діло, так заведено з дідів і прадідів.

— Я візьму женців з другого села,— каже Іван.

— Беріть, воля ваша; поки не знатимуть, то й прийдуть, а довідаються про заvertку, так тюпки назад побіжать... Згадаєте моє слово.

Гребці розкотились спочивати на валках свіжого пахучого сіна, а ми з Іваном і з гуменним пішли подивитися на заvertку.

Так сказати, як добра жменя жита була перекручена. Гуменний показав, скільки доведеться покинути, або спалить на корні жита, коли не розвернуть заvertки.

— Тут на цілу копу жита буде,— сказав Іван, обійшовши те місце, що обвів гуменний.

— Може й більше набереться: жито густе,— відповів Семен.

— Так шкода-ж! Мало хліба? подумай сам: десять пудів жита пропаде.

— Велика шкода! бодай йому отак кишки та ковбик перевернуло!.. щоб його з круга-світа звернуло, хто отсе звернув!

— Мабуть треба за ворожбитом?— сказав до мене Іван всміхаючись.

— Проти вітру піском не посиплеш. Очевидно— ліпше ради забобонів викинути одного карбованця, ніж п'ятдесят. Посилай за ворожбитом. Я зроду не бачив, як розкручують заvertки,— цікава річ...

Іван мовчав: видно було, що йому й жита жаль, і коритися забобонам прикро.

— Коли вже посилать, так треба на ніч,— промовив Семен.— Так по-моєму, як повечоріє,— нехай

Кузьма бере безклубу та сурмачку, та парюю й іде на ніч.

— От таке ловись. Тьфу!... Вдоволяй забобони! Ой люди, люди!...—бурчав собі Іван.—Нехай іде!—відрізав він Семенові не то з серцем, не то з огидливістю.

Минув день. Ми лягли спати, так сон наш не був здоровий. Мапачились зеленуваті казівки та завіттки в житі, зворушувала темнота й забобони народа.

Півні заспівали раз, другий. На рундуці чути було тяжкі ступні.

— Хто там?—питаю спросоння.

— Се я,—промовив Семен,—ворожбит відвернув завіттку благополучно, треба-б на могорич. У його багато діла, не ждатиме дня: тепер і для його жнива.

Іван піднявся.

— Лучче,—каже,—ради забобонів викинути одного карбованця, ніж десять.

1884 р.

ОТАК БУЛИ ВСКОЧИЛИ!

З народніх уст.

Звісно—без пригоди чоловік не проживе! От і мій небіжчик чоловік,—нехай вже царствує!—на що вже сторожкий був, а в таку халепу був попав, що коли-б не добрі люди, то може й скис був де на Сибірі.

Давно се було—ой, ой, як давно. Ми з Герасимом ще до великої холери бралися, отець Єрофтей і вінчав; давно... Та цитьте лишень, що се я? за великої холери помер наш син, один тільки й був... парубок літ 20 був, та з себе-ж то який—наче намальований! Шкода... ще яка шкода!... ох, ох!..

Отець Єрофтей, глядіть лишень, чи не більш як цілу сотню літ у нас попував: я скільки й зазнаю його—усе він наче молоком облитий; за те дурні люди взяли та й продражнили його «зимою»; а суще він прозивався Гуркалом.

Ми тоді козакували, тепер вже казенці. Воно й козакування те, тільки одна слава, а щоб що иншого, так ні; тільки що люди тоді якось приязніші були. У козаків тоді свої контори були; вони й правили над нами; як цар звелить, так ті контори й чинять. А в царя був тоді саме якийсь граф, чи князь, чи може так тільки великий пан—Кисіль. Чимсь тому Кисілю й не сподобалися наші контори; а може вони чимсь прошпетилися,—про те не скажу. Кисіль і пристав до царя; клінчить та й клінчить:

— Скасуймо, царю, контори, на що вони?

Цар на те нічого: усе мовчав, усе мовчав, доки аж

не остогидло йому слухати того клінчиння; тоді він на Кисіля:

— Та й остив-же ти мені з тими конторами! Пристав, наче мокре рядно: як коржа, так коржа! Аж в самі печінки заліз! Коли вже так тобі приспичило, що не вдержиш, то й касуй!

— Касувати?—зрадів ото Кисіль.

— Касуй, та озираючись мені.

— А що?

— Обережно треба.

— Хіба що?

— Щоб часом куцоному на хвіст не наступить.

— Щоб то як?—питається Кисіль; бачте, він не зрозумів, до чого ото річ. Цар йому на те:

— Касуй, та щоб ти мені людям не нашкодив.

Взявся Кисіль—усе чисто пішло геть догори ногами, аж жаль живий було бере! Звісно, старовина свята... Деревину рубати почнеш, вона проситься, і у неї болить. А Кисілю байдуже—плондрує, немов ту ліщину на обручі... І плондрував... З того часу й стали ми казенцями. Казенці й казенці—нехай і так. Його сила, його й воля.

Зараз і в нашому селі завели розправу, старшину, стійки з стійчиками, ще й бірки якісь бралися заводити; й позаводили-б, що їм! що тому Кисілю! Що воно таке—оті бірки—настояще не скажу; може що до овець, або до ягнят; у нашому селі як вилучають овець з отари, так все на них: бир, бир, бир. От я й міркую, що може ті бірки до овець. Отже—«не нада»!..

Скасували наші контори, натомісць завели своїх окружних начальників.

— Добре,—каже той Кисіль,—я над окружними—палату, а поверх палати—єнорала.

Казенці й казенці—нехай й так! Трошки спершу ніяково було; то були людьми, а то казенці, а далі привikli. Що-ж! Не прилетів соловей—нехай іволга за

днього править,—послухаємо, як вона витинатиме...
Еге-ж!

Стійку люди одбували по черзі: у кого є коні, той з кіньми; в кого нема, той пішим. Була і в нас пара коненят; солова кобила, та чалий кінь; навіки добряча кобила була, хоч трохи й брикалася і пугу любила, зате-ж і везюча була. А вже що кінь, так кінь,—і баский кінь, і веселий, і везучий: доброї жєні дві копи жита навантажиш на його, оплені у возі плачуть, а чалому байдуже, йде наче впорожні.

Ото-ж і до нас черга прийшла на стійку: вже-ж що людям, те й нам. Сутяжно трохи, та що діяти, не ставати-ж нам проти миру. Хата наша стояла на самому розі проти майдану, а за майданом і розправа. Кому далеко було, той більш того, що на стійці й обідав; жінка чи дитина принесе, коли є що, а нема, то й так перебуде козак: хліба шматок, соли дрібок, аби в утробі не скиглило. Нам було близько, так Герасим приходив додому на обід.

Сидимо якомсь у сніях, обідаємо собі. Се було влітку, злається, перед Духом ще. Чуємо—щось гупотить; піший стійчик прибіг з розправи.

— Кидайте, дядку, усе!—каже на Герасима,—йдіть швидче, везти когось треба; в розправі нікогі-сінько; старшина й писар ще зранку побігли десь до міста; а якесь паненя прийшло й каже: «Ту-ж-ту зараз його везти». Годі вам біля миски, йдіть швидче!

Не дали й борцу добрати. Побіг Герасим. Коні з возом в розправі були. Повіз якогось судовика до міста.

Везе, дивиться на того судовика; ніяк не розбере, не вгадає, що то за суловик. Чи він з панів, чи так собі з людей. Таке, бачте, воно не показне, ні з очей, ні з плечей; пристаркувате, невеличке, та ще й без дзвоника. Тоді саме вигадали їздити з дзвониками. Таке той Кисіль позаводив; аби який з дебільших, зараз

йому й дзвони, наче архиересві. Аби людей полошити! Двоник, бачте, далеко чутно, то вже всяк, хто на шляху вчує, зараз і тямить, що треба осторонь, збочити геть з шляху,—й звертає заздалегідь.

Герасим і каже сам собі: «Коли йому дзвоника не прописано, значить, воно невелика цяця, сіпачка». А їх тоді розвелося у нас, господи, яка сила, наче оси в сухоліття! Були поміж них і такі, що, простіть, на трьох одні штани, зате з гудзиками. Чисто тобі голодранець, а теж преться в пани, приндиться, наче насіння на сковороді!

Ідуть... Герасим, як придивився, то трохи й посміливішав, коней не жене: по-хазяйськи їде, підтюпцем. Судовичок на те не сердиться, не бризкає.—Е,—думає Герасим,—справді мабуть воно так собі й з возного не буде. Тоді такі судовики були—возні; Кисіль і їх вивів.

Ідуть далі; сіпачка той мовчить, куняє, й Герасим мовчить—ні до коней, ні до його. Ніяково Герасимові й розмовляти; хоч той судовичок і з аби-яких, а все-ж воно панським милом вмивалося, то й ліпше держати язик на зашморозі, не розв'язувати.

Мовчать вони обидва, а згодя судовик позіхнув та до Герасима:

— Твої коні?

— Вже-ж не чії більш, мої.

— Куповані?

— Солову купив, а чалий питомий.

— Зараз,—каже,—знати, що свої коні—не женеш.

— А чого нам летіти,—мовив Герасим,—до вечора ще далеко, поспіємо.

А все-ж таки думка у Герасима: «се він на догад буряків», та й торкнув коней віжками, а то й вони чи догадалися, кого везуть, чи що—от-от би стали.

Слово по слові розбалакалися,—про що?—того сущє не скажу, я-ж при тому не була, а Герасим не

казав мені. Балакають; Герасим і помічає, що судовичок той по-людськи балакає. Ще більш посмілішав Герасим, а тут йому як на те-ж люльки закортіло. Він до судовичка:

— Чи не во гнів вам буде, як я трошки люльку запалю?

— Байдуже, пали.

— А ви не вживаєте?

— Ні,—каже.—не вживаю.

— І добре робите, смаку з неї ніякого, тільки що инколи сон переб'є.

Палить Герасим, балакають; панок той наче прочуняв, такий став говіркий, про все розпитує, найбільш про людей: як живуть, чи не сутяжно від старшини, що гомонять люди про новий лад? Герасим розкинув розумом, відповідає йому через п'яте, та в десяте,—аби не мовчать, а сам собі думає: «чи не підвозить той панок москаля? може у його ангельський голосок, а чортяча думка?»

Проїхали ще там кілька гоней, чи верстов: до міста ще далеко, ще тільки піски починаються. І піски там не довгі, та по саму маточину. Герасим і думає собі: щоб воно було, коли-б я заспівав? Е, ні, думає, зразу так боязно, спершу розпитаюся,—та й ну, як кажуть, манівцями.

— Не во гнів вам буде, паночку! я щось спитаюся у вашої милости.

— Питайся,—каже.

— Поздоров, боже, вас, ви при палаті?

— При палаті.

— З великих, чи ні?

— Ні, не з великих.

— Я так і гадав собі.

— Чому так гадав?

— Тому, поздоров вас боже! що, бачте, вам дзвоника не прописано, та й балакаєте ви по-людськи.

Всміхнувся той панок і нічого; а на Герасима наче хто наслав сон, так йому аж очі злипаються, вже він і люльку палив,—нічого не вдіє, так наче на «діянії», тиць та тиць носом у пазуху; от він знов люльку з-за халяви та до панка.

— Подержте віжечок, а я викрешу.

— Креши, каже. і взявся за віжки.

Викресав огню; кресало й креміль в гаманець, гаманець в саківки, по-хазяйськи, саківки за пояс та й каже до панка, питається:

— Чи тямите що коло коней?

— Де-що тямлю.

— Запряжете?

— Чому-ж! хіба мудрація велика?

— Уміючи не велика... А супоню стягнете?

— Стягну.

— І розберете—куди соб, куди цабе?

— Не помилюсь.

— Добра у вас голова, як бачу! А от коли-б довелося з ким розминутися на шляху, та ще буває з таким, що дзвонить, як-би ви тоді? не зачепите? вісь не вгорить?

— Розминусь.

— А не брешите?

— Далєбіг—ні!

— Ну коли так, так нехай ось як: сідайте, поздоров боже вас, отут на перелку, віжечки зберіть, та й поглядайте на коней, нехай ідуть, аби не стали; вам не так буде нудно, а я спочину, заким піски переїдемо.

Послухався панок і на волосиночку не змагався: сів на передок, а Герасима пустив на задок. Герасим ліг та й заснув. Вже й піски переїхали, а він спить; вже й місто—Герасим спить, а той не будить його; в двір вїхали, тоді той панок на Герасима:

— Вставай, дядьку! Приїхали!

Прокинувся Герасим:—А де се ми?—питається.

— Дома вже... ставай отам у затишку під повіткою, випряжи коней та погодуй; хоч не бігли, підтюпцем їхали, а все таки 20 верстов протюпали... Погодуй,— сказано: пошануй скотину раз, а вона тебе десять... Сіна й вівса тобі дадуть,—спасибіг, що привіз.

І пішов собі чи до будинку, чи куди там. Порається Герасим коло коней і байдуже собі, зо сну очей не про-дере. Ще оглобельної не випряг, як ось іде до нього щось таке пузате-пузате та бородате: «А йди, каже на Герасима, бери собі вівса; скільки тобі, мірку, чи дві?».

Герасим дякує, а собі на думці: «Як його брати? Може за гроші? Може се той, що вівсом перепродує... чим-же я йому заплачу?» Звісно, грошей не було. А той пузатий до його:

— Іди вжѐ, коли йдеш...

— Та по чім же у вас мірка?..—питається Герасим.

А пузатий йому відповідає:

— Для тебе ні по-чім: за так гроші...

— Як то «за так-гроші?»—дивується Герасим.

— За спасибіг...

— За яке?

— За таке, що нашого єнорала привіз.

— Якого єнорала?—питається й наче його що в жижку вкололо.

— Еге! а ти не тямиш, кого й привіз! того єнорала, що й над палатою, й над усіма окружними, й над усіма вами...

Злякався Герасим, та:

— Чи ви, дядьку, справді, чи шуткома? може глузуєте, або москаля підвозите!

Той аж забожився. що не бреше, і каже так і так: був єнорал у князя К—я, та по своїй паражвії їздив; своїм возом їздив; а віз той взяв та й поламався біля нашого села, вісь вгоріла і колесо надвоє. Єнорал,

щоб не гаяти часу, покинув воза, а сам пішки; прийшов до нашої розправи, там не знали хто він; взяв коней і поїхав...

Скоро вчув Герасим про таку оказію, так і обімлів, так йому аж в литках похололо, в душі в бубон забили. «Отсе так,—думає,—втяв до гапників»,—і згадав собі і люльку, й віжки, і піски. «Ну, думає, пропав тепер я, цур тому й вівсу, швидче тікатиму».

Подякував тому пузатому та й каже:

— Не хочу я вашого вівса, мені треба швидче до господи: зараз їхатиму.

— Не можна тобі їхати,—каже пузатий,—енорал велів, щоб ти не їхав, доки він не скаже.

— Пропав, навіки пропав,—думає Герасим.—Сполосує він мене, навчить, як кіньми правити.

Усе тіло на ньому труситься—не диво. Хоч на кого доведись—злякається! Як таки так: над усіма окружними енорал, а він його на передок! Або-ж знову й те: «вам, каже, й дзвоника не прописано». Ну яке йому діло до того, чи прописано, чи не прописано? Про те начальство знає, мовчав би собі, а то бач—треба йому розпитувати,—чи прописано, чи не прописано? От і розпитався!

Отож за якийсь там час, кличуть Герасима до енорала: йде він, ні живий, ні мертвий, думає: «отепер буде і в мене повна хустка зубів».

Став перед еноралом, труситься.

— Нагодував коней?—питається енорал.

— Ідять.

— Гаразд! нехай ідять на здоров'я! А сам перекусив чого?

— Ні, щось не хочеться.

— Сідай же отут,—і вказує на стілець.

— Сади боже усе добре; а я постою.

— Сідай-но... Спасибіг, що привіз.

Не сміє Герасим сісти, боязко, а він одно йому:

— Сідай, та й сідай.
— Я постою.
— Чого стоять! ноги на довше здадуться: сідай та ось на лишень,—випий на дорогу!
Налив чарку, сам пригубив, та до Герасима:
— Пий на здоров'я!
Бере Герасим чарку, а руки так і трусяться.
— Се ти змерз?—шуткує енорал.
— Ні, не змерз.
— А що-ж?
— Простіть мене, паночку!—кланяється Герасим.
— Що простити?—питає, наче не тямить.
— Що я не тямив, та на передок вас...
Енорал як зарегочеться тоді й каже:
— Байдуже! Що-ж, там лихого нічого, а се тобі вже розблагівістили, хто я такий? Еге?
— Еге.
— Дураки вони.—Так таки прямісенько й мовив: «дураки вони».—А ти, каже, на те не вважай... випий другу, щоб на одній не спіткнувся.
Випив... боязко не випити; Герасим не п'яниця був, та з еноралових рук не можна.
Дякує ще раз енорал, що привіз, і каже Герасимові:
— А ну по третій! Бог любить трійцю.
Що ти казатимеш йому—треба випити! На прощання енорал і каже:
— Ти, Герасиме, сподобався мені; я тебе не забуду.
І не забув,—спасибіг йому. Ось підждіть, що воно вийшло. Коли-б не він—ой, ой, щоб з нами й було! Пропали-б навіки...

Скоро вийшов Герасим від енорала,—так, каже, мені легко стало, ніби коло мене дванадцять ворожок пошептало. Звісно, думав: битиме, а він його й не лай-

нув, ще подякував і почаствував з своїх рук! Чи є то й тепер такі енорали? Навряд!...

Запріг Герасим коней, та на всю ніч як драпонував, аж потилиця світиться! Курить! Коні почули, що додому—біжать по пісках, наче по току... Ще й не розвиднялось гаразд, як Герасим був вже дома.

Розповідає мені, сміємося... Я не витерпіла,—нишком розповіла кумі Марусі, а вона—така язиката—взяла й розблаговістила на весь мир; правду сказано: «знає кума—знає півсела». Отець Єрофтей як дочувся, аж за боки береться,—регочеться.

Думали-б ви, що на сьому усе й окошилося? Де вам! Се тільки цвіт, а ягідок пождіть.

Щось за рік чи за два,—сущє вже не згадаю,—прибіг до нас окружний; бігали вони так, що саме страхиття, та й годі: і дзвонить, і гукає, й торохтить, ще й верховець поперед його скаче! Почуємо було, так наче од грому: «Свят, свят, свят! пронеси тебе!»

Кажу-ж вам, Кисіль таке був позаводив, що аби прибіг окружний—вже без битого на селі не обійдеться: коли не зуби кому насталить, так спину підпереже, а то й нижче пояса покарбує!—цур йому,—бридко й згадувати!

Отож як прибіг, зараз йому громаду подавай. «Ну,—думають люди,—отсе-ж буде комусь сікуція»,—та не тямлять, кому вона припадає й за що? Про те вже він відає, той Шагафон,—окружний наш так прозивався, німчуря був,—там така була пика, наче борода в индика: чисто, наче облуплене стегно. Страхиття було за його й в громаду ходити, люди жахалися, ховаються було,—так де-ж! усім не сховатися: радий, мовляв, не радий, а гайда до громади... Комусь то треба спиною посвітити...

Прибіг, гукає: «Нового старшину вибирайте!»

— А сього-ж куди дінемо?—питаються люди.

Старшинував тоді Максим Піддубень: чоловічок і не

ледачий, та старий вельми й такий трошки непритаманний.

— Сього, каже, долой! не годен!

Чи прошпетився чим Піддубень, чи чим другим неугоден став, про те не відомо... Люди його не любили таки; кажуть було: «Йому-б в коловороті сидіти за цариною».

Добре, а кого-ж вибирати? той за того, той на сього, людей і багато, а ніхто не хоче. Окружний Шагафон і каже: «Не турбуйтеся і часу марне не зводьте, а зараз мені вибирайте на старшину Герасима Халимоненка! Де він? виходь сюди Халимоненко!»

Вийшов Герасим—наче крейда: злякався, та в ноги йому: «Паночку великий! змилуйтесь! куди мені старшинувати! Я чоловік молодий ще; хіба у нас мало є й старіших і дотепніших од мене! ослобоніть, паночку великий!»

А Шагафон на нього блимає та:

— Нельзя! не моя воля, єнорал казав.

— Ослобоніть, паночку! такий, сякий—немазаний!—всякого його величає та благає.—Я за вас вік богу молитиму, ослобоніть... Он у нас і Охрім, і Оверко, саме як-раз такі; їх і вибирайте!..

Воно таки се правда: який з Герасима старшина? Он Федір Ліщенко, або Наум Блинда, то суці пронози,—не взяв їх кат; були вони й на конях, і під кіньми, і в ступі й за ступою; бачили лози й верболози, шилом вміють голити,—от вони як-раз саме такі, щоб на старшину. Так ні-ж, в'ївся в Герасима, наче кліщ в ягня... А отець Єрофтей і собі: «Годі, Герасиме, коцюбитись, нехай вже так, начальство хоче—й нехай, іди! дасть бог—гаразд буде; я твою вдачу знаю: тихенько гомонітимеш, а громада тебе слухатиме».

Не що робити—пішов: аж сплакнув бідолаха, вернувшись до господи; звісно—вже не по-людськи йому буде,—годі за людьми, треба за ігуменом. Громада собі

в стороні буде, а ти за всіх постачайся. Розор один та й годі!

І моя душа чула, що те старшинування не доведе до добра, та я вже мовчала, щоб більш не наганяти на Герасима суму: «У його, думаю, й без того повен ківш; буде з його, нехай хоч те видише». Мовчу; коли вже вбила баба лося, так її довелося,—й нехай вже так.

Старшинує мій Герасим: не яка там і диковина старшинувати, тільки що скрутня велика... потроху оговтався.

Якось у Петрівку поїхав до міста; до округу велено було приїздити і йому, й отцю Єрофтею. Про школу щось там гадали, замулило їм завести в нашому селі школу. Отже поклепали язиками й не завели...

Поїхали, і писарча з собою взяли,—таке те писарча було шолудиве, миршаве, тільки й з його, що вміло черкати... Гуняве таке, і голосу не виведе, пишчить тільки, наче захарчоване котеня.

Сижу я собі в хаті під вікном, квартиручинила, та лиштву в сорочку вшиваю; коли-ж летить верховець прямо до нас у двір; зирнула я—аж то наш громадський підпасич Онопрійко.

— А чого ти, Онопрійку?

Він засапався, духу не переведе; ледве промовляє:

— Людей, дядино, скликайте. Помочи давайте, біда!

Я перелякалася; думка, чи не посадив кого бугай на роги. У нас тоді в череді такий навіжений бугай був.

— Яка там біда?—питаюся.

— І не сказати, яка! Холеру в житі застукали.

— Яку холеру? Чи ти, Онопрійку, при собі? чи не привидилося вам знічев'я?

— Ні, дядиночко, не привидилося, а таки настояща холера... отам під Роговим гаєм у житі лежить. Там ми її й застукали, та що перелякалися—і господи!..

Така-ж бо вона, гаспидська, страшна-престрашна. Вже дядько Терешко на що відважний, або Павло—який голінний: а і в них трохи-трохи душі не повисакакували з тіла, як вздріли її. Швидче, дядиночко! Помочи давайте!... там така! така! Нехай її батько скрутиться! Не тямлю, як ми й не повмирали з жаху.

— Та що ти, Онопрійку!—кажу я,—ка-зна що верзеш? Чого-б таки понесло холеру в жита, та ще в наші? Нехай-би вона об'явилася на могилах, то ще нічого, а то в житах! Чудне щось! Дивись лишень, чи не брешеш ти?

— З якої речі мені брехати?

— Де-ж ти бачив холеру? Як ти знаєш, яка вона з себе? може вовк?

— Отсе ще! Неначе я маленький,—не тямлю де холера, а де вовк! наче зроду не чув від людей, яка холера!—змагається Онопрійко.

— Ану-ж яка вона?

— Точнісенько така, як баба Одарка повідають, що колись ходила та людей душила.

— Така?

— Така самісінька! Та на що-ж вам: і дядько Терешко,—вже-ж він тямить,—не помилився; а ви невідь що кажете: «вовк»! Такі-б то вже з нас дурні, (що втрюх не розберемо, де вовк, а де не вовк! Сказано вам—холера! Помочи швидче дайте!

Зумилася я; не знаю, що й діяти!

— Біжи,—кажу Онопрійкові,—чи нема кого в розправі.

— Був вже я там—нікогісінько! Один стійчик Савка, та він так хропе на всі заставки, що страшно й підступитися. Ой коли-б же вона не втекла!

— Біс її, кажу, не візьме. Як-же ви її застукали? Яка вона з себе?

— Господи! яка та яка! така, які всі холери: руда-руда, та велика і страшна. Застукали ми її ку-

медно. Пригнали череду до водопою. Напилася скотина й полягла біля озера; ми під березу в холодок обідати. Чи їли, чи не їли—дядько Терешко ліг спочивати; а ми з Павлом на скотину позираємо, біля нас і Жучка, і Вовк, і Васюк лежать, повисолоплювавши язики; душно й їм; а Панько пішов у жито волошок нарвати. Згодя бачимо — Панько навзаводи дрепоче! Прибіг—лиця на йому нема, упав та й стогне:

— Ох лишенько! рятуйте-ж мене!

— Що ти, Паньку: на живіт?

— Не на живіт... з переполоху,—злякався вельми...

— Чого? може вовк?

— Наче вовка зроду не бачив!—і так Панько труситься, аж зубами клацає.

— Та кажи-ж, що там таке?

— Холера!.. Ото прийшов я в жито, чи перейшов я з пів гоней, тільки що ступив на межу, аж щось засопе... Я зирк—і не стямився! Холера лежить... я тоді назад що-духу. Не тямлю, як мене й ноги донесли.

Тоді ми збудили дядька Терешка, побрали ґерлиги та по Панька: «веди, де вона?» Йдемо, дядько попереду, ми за ним і ґерлиги наготові. Прийшли. Лежить вона, на цілу стальку простяглася. Ми як побачили, так і обмерли! Дядько як дремене навіткача, ми за ним, прибігли до тирла. Дядько на мене: «Біжи, що духу є, в село,—нехай помочи дають!»—та на коняку мене, так наохляб і підмостить нічого не дав. От я й прибіг. Швидче, дядино, помочи!

Думала я, гадала—нічого не пригадала; кажу Онопрійкові:—Буди стійчика, та вдвох і ґвалтуйте людей.

— Може-б у дзвона вдарити?—каже Онопрійко. Я йому на те:—Тю-тю, дурний! схаменися! Де се видано?

Метнулися вони по селу; чоловіка може з двадцять відважилося йти на холеру. Хто пішки, а хто вер-

хи; хто з косою, хто з сокирою; той з вилами, той з рогацем; налігачів понабирали: голіруч ніхто не відважився.

Згодя усе село висипало на майдан; цікаво, яка то та гаспидська холера. Так як о полудні, чуємо—галас; дивимося—ведуть її. Батечку мій! зроду-віку такого не бачила! Залигали її за шию двома арканами: ведуть з обох боків по два чоловіка. А вона, клята, на чотирьох ногах, хвостом аж землю мете, голова овечя, ріг не видно, зате-ж на хребті, господи! аж два горби—такі, як копиці, завбільшки! А з себе—гидота, гидота: руда, оберемковата, наче та ступа—ледве поступає. Як ступить, немов товкачем в сукновальні гупне; волосся у неї пасмами пообвисало, таке брудне, і вся вона така неохайна, бридка,—гидко дивитися на неї! Привели в розправу, зараз під повітку її, прип'яли до сохи, ворота на каблучку, шість чоловіка вартових біля воріт. Люди стоять, дивляться, хрестяться та клануть її, а я кажу до людей:

— Коли-б швидче верталися Герасим та отець Єрофтей, а то що нам з нею діяти?

— За село та в огонь!—каже одно.

— На огонь живої не можна, утече; треба спершу на суху осіку; три дні повисить, тоді й на огонь, та й попіл навпаки сонця розвіять,—радить друге. А третє каже: живцем закопати на розпутті. Знов хто каже—в воду її, а хтось—щоб в округ вести. Всяке по своєму.

— Ні,—кажу я,—як собі хочете, а без Герасима я ні на що не зложусь.

Отак радимося, а вона—ота холера—як почне з-під повітки не то ревіти, не то стогнати, та так сумно, що аж волос на голові дибом стає. Отсе зітхне так, що аж луна на все село покотиться, а тоді як ревоне, як ригоне, як застогне, мов той бугай в очереті! Як скриготне зубами—наче голе каміння в млині під великий

вітер. Потім клята так розлютилася, що з пащі у неї аж пухир. викинуло. Пухир не малий, так—щоб не збрехати—так з добрий питунець завбільшки. І ну вона з того пухиря піною пускати, та бризкати; так клубками й пре, й пре! тоб-то на людей хотіла, та зась —не дістане! Вона з тієї піни і не сказати яка пішла. Не дай боже, на кого-б з людей та піна попала, тут би йому й капут зараз. Бачить вона, що ніяк на людей не добризне, її ще гірш за серце взяло. Давай вона брикатися, землю бити під собою; аркани рве, соху гризе, страх один! Бачуть люди—погано, треба якось спинити, а то вона й повітку рознесе, тоді усе село лоском уколошкає. Як репнув у неї лухир, піна вся вибігла, тоді ми послали двох чоловіка в повітку; вони її з двох боків давай періщити батогами. Не бере! Скільки не втюжили, а вона байдуже; звісно, шкура товста,—все одно, що на бубону. Годі батувати пугами, а нуте за ціпи. Як приступили,—бачить вона, що непереливки, що се вже не муху проганяють, зараз пом'якшала, втихомирилась, замовкла й лягла,—шовковою стала. Люди порозходилися, а вартових заставили про всяк случай.

Вже й світ бог дав, вже й сонечко геть-геть підбилося, час би й обідати, а ієрасима нема з міста. «Шкода,—думаю,—борщ мій перепріє. Хіба обідати самій? Ні, піду спершу, визирну, чи не іде він та за одним заходом заверну і на холеру кину оком, що то з нею?». Не встигла з сіней вийти, а стійчик сусіль мені на зустріч, трохи з ніг мене не збив.

— Дядиночко! йдіть раду давайте, холера опряглася (здохла).

— Чи вже?

— Йі же богу!

— Не брешеш?

— Вбий мене хрест святий!

— Не божись так дурно, бо все одно не пійму віри. Який чортів батько видав, щоб медвідь щebetав!

— Отже опряглася.

— Та вона прикинулася, удає так, думає, що випустимо. Де ти чував, щоб холера здихала? На таких смерти нема!

На сім слові чую,—торохтять колеса: Герасим! От і добре, саме впору. Я йому зараз усе як на долоні виложила. «Нехай-же,—каже він,—ніде не дінеться, а ке лишень спершу чого перекусити—їсти, аж шкура болить»...

По обіді зараз туди; людей усе село: і велике і мале—усі там. Лежить вона, справді не дише; попробували—холоднісенька. Давай знову голови клопотати, що з нею діяти? Як на те, отець Єрофтей зостався ще на два дні у місті. Коли-б він був, дав-би раду, на те-ж він і піп; може-б заляв, чи инше що, про те вже він знає,—коли-ж нема! Бідкуємося, а хтось з людей і каже:

— Чого ви їй віри ймете? Вона прикинулася, а ви й справді. Хіба не тямите, що чортяки на все здатні. Треба ось як: коли є в кого ніж, нехай піде та черконе її по череву—хрест на хрест. Отоді й буде видно, що й до чого.

Онопрійко, підпасач, зараз ніж з пахви; одним духом як різне туди і сюди—так з неї усі тельбухи і випустив. Батечку! Яка вона пішла на все село—хоч тікай! Тут наші й давай правити.

— На що різав?

— А на що радив?

— Я радив черкнуть тільки, а ти що?

— Я й черкнув,—більш нічого!

— Добре черкнув—і тельбухи вискочили!

— То не я: я не хотів, ніж склизнув.

Звелись, сваряться; Онопрійко, хоч мале хлоп'я, та

хитре... Воня йде та йде, така густа, хоч сокиру повісь.

— Годі вам,—гукнув Герасим,—усе село запогачите! Ще, не дай боже, пошесть піде, тоді вам катніх рук не минуть! Зараз давайте заступи, копайте біля неї яму, глибоку, в чоловіка.

Кинулись, духом викопали—туди її, засипали й осиковим кілком проткнули... Не втече...

Гаразд. Еге! гаразд, та не зовсім ще. Думали-б ви —й квит? Як-раз саме тільки з сього й починається напасть. У князя К. був тоді за управителя чи німець, чи ляшок; він і присікався до нас за ту холеру. «То каже, не холера, а наш верблюд; ми його тільки що вивезли з Таврії, а ви на що його занівечили? Тепер платіть за його тисячу асигнацій». Тоді усе було на асигнації. «Не заплатите, каже, доброхіть, я до єно-рала, до Кисіля, до самого царя дійду, сікуцію наведу на вас, усе село спустошу»...

Ми тоді об поли руками:—отсе так ускочили, аж в халявах плющить!... Старий дід Яків Гуня слухав того управителя, слухав, та й каже до нього:

— Ви, пане, так вельми не страхайте нас, а то з переполоху усі розбіжимося, та як побіжимо, то щоб часом не добігли й ми до царя! Ще не вгадали, за кого царь руку потягне,—чи за нас, чи за вас. Ви, паночку, ліпше не бризькайтесь, а так скажіть: коли та холера ваша була, так яка вона на масть?

— Не холера, а верблюд,—каже той,—половий, ну?

— Не нукайте.—змагається Яків,—на мені не поїдете,—старий я. Отже, щоб ви тямилі, так ми полового буйвола і в вічі не бачили, побіг він половою до ріжкоюю, там його й шукайте!

Управитель аж піниться та до Якова:

— Не бачили, не бачили, а закопали що? га?

— Холеру закопали,—так вам же яке до того діло?

Що вона вам дядиною, чи сестриною доводиться?

Управитель аж кипить, а люди зараз його на глузи: «Холерин брат, холерин небіж!»—скаляться проти його. Він тоді на свою бідку, чкурнув—аж земля загула.

Балакаємо ми, шуткуємо, а в душі щось у мене хмариться; чую, що воно тут без чогось не обійдеться. Розповіли отцю Єрофтею; він покрутив сивою бородою, та й каже: «Щось воно не ладаном пахне!»

Журюся я за всіх; вже-ж, думаю, кому-кому, а Герасимові перепаде на горіхи; хоч він тут й не причастан, — у селі тоді не був,—та бачте, старшина; скажуть: його недогляд, не пильнував. Винен—не винен, а пішов з довгою рукою—приймай і тістом...

За тиждень, чи що—принесло окружного: лютий такий, наче вовк після Водохрища.

— Що ви, сякі-такі, накоїли?—гукає на громаду.

— Що-ж ми накоїли?—обіззався Гуня.—Здається, нічого такого. Усе тихо у нас, про бунт не чутно.— І стоїть собі; свитка у його на опашку, шапку зняв, та на ціпок її; шапка у його добра була, смушева, сива, така самісінька, як у отця Єрофтея. Схилився Гуня обома руками на ціпок, ноги розкарячив; сива чуприна у його має по вітру.

Окружний як затупотить на рундуці проти Якова, та на його наче в маточину:

— Нічого?

— Нічого, пане.

— Верблюда хто вбив?

— Верблюда, кажете?

— Еге!

— Не били ми; може хто і вбив, а ми про те не відомі,—нічого й брехати.

— Як не вбили? а хто-ж?

— Про те невідомі.

— Не били?

— І не думали сього; навіть не тямимо, про якого се ви верблюда?

— Про того, що в житах заняли.

— Хіба то верблюд був?

— А то-ж хто?

— Бач! а управитель казав, що то буйвол; не в одно, значить, брешуть.

— Я вам кажу, що то верблюд!—гукає Шагафон.

— Ні, пане, воля ваша, а то не верблюд...

— А що-ж?

— Хіба-ж верблюди такі? То не верблюд!

— Так кажи, що?—тупотить окружний, а Гуня собі повагом:

— Не верблюд.

— Ти бачив верблюда?

— Де-б я його бачив!

— Не бачив, так і не огризайся. Убили чужого верблюда, та ще й змагаються!

— Не вбивали! Холеру застукали—се правда, а про верблюда й не чули: се нападъ на нас, недовідоме щось.

Розгнівався окружний та на Гуню:

— Мовчи, стара собако!

— Коли-б я, наночку, був собакою,—мовив Гуня, —то-б по-собачи гавкав; а то от вік прожив, а все людськи балакаю, хоч трохи й не так голосно, як ви, поздоров боже вас!.

Окружний плюх йому межі очі. Гуня тоді до його:

— Чи се од Кисіля, чи з власної вашої, пане, ласки?

— Мовчи!—гукає окружний.

— Та воно й те сказаги: хто мовчить, той двох навчить,—мовив Гуня, шапку на очі—й пішов до господи.

Тоді той Шагафон як напався на Герасима, як напався: от-от би заїхав по мармизі, та деуски! Не до-

стане—старшину бить не можна! Зате-ж як почав лекти словами і в батька, і в матір:—«Я тобі й те, я тобі й се! Я тебе скину, я тебе в холодну, я тебе під різки, я тобі червону шапку, себ-то в салдати, я тебе в Сибір на саме дно!»

Господи мій, боженьку! Сього-ж би й на десятох стало, а він усе Герасимові насулив. Гукав, гукав, нарешті втомився, печінки мабуть заболіли,—осівся та й каже:

— От вам тиждень строку. Тисячу асигнацій знесить за верблюда, а не знесете—усе село пограбую й поціную. А ти, старшина, зараз в холодну на цілий тиждень!

Закинув Герасима в холодну; старшиною на той час зробив когось иншого. Горенько нам тяжке, лишенько нам важке! Що нам почати, що нам чинити? На все село сум найшов; ходимо наче в хмарі. Де нам таку силу асигнацій зібрати? Ми зроду-віку стільки їх не бачили. Хоч усе село заріж—не збереш...

Бідкуємось, а я найгірше. Сами подумайте, чого він тільки Герасимові не насулив: і плати, і в холодній сиди, і хлосту, й червону шапку, і в Сибір... Тужу... Заступнице наша, свята покрівонько! За що отсе на нас така напасть? Пропасці ми навіки!

Пішла до Гуні, взяла його та отця Єрофтея: давайте раду й пораду!

Гуня каже:—Воно точно, що не мед, та ще нехай лишень попробує цінувати, може й руки повсихають йому.

— Ова!—кажу я,—хіба йому що; захоче—поцінує, і Герасима запроторить. Диковина хіба йому!..

— Дурна ти, молодице!—каже Гуня.—Звісно, не диковина, що собака не кована, от нехай він підкує,—ото буде диковина..

— Схоче й підкує,—кажу я.

— Навряд! Циган брався, так ухналі не йдуть. А

ми от як: завтра чуть світ на коней та прямо до самого єнорала. Усе йому й виложимо, нехай сам розбере, чи Яків Гуня собака, чи чоловік. Се напуск на нас. Холеру в житі заняли, а він верблюда якогось править! От як!... Чуєш?

— Чую, дядьку! Та як його в світі—страшно й подумати: єнорал!

— А хіба що! Вже коли він замість Герасима кіньми правив, то для тебе й поготів... Єнорал! що-ж? і єнорал той царський, і шелихвіст той царський, і ми не інші... Не на те їх приставлено, щоб людей кривдити... Бач, «собака»—каже! Тривай-же! тисяча асигнацій! який ласий на ковбаси... Отак, молодиче, вранці й гайда! почуємо, що скаже єнорал.

— Добре,—кажу,—як добре, а як ні?

— Тоді своїм мозком розкинемо, позичати не підемо... Бач, матері його стонадцять копанок чортів лисих, в старі очі плюється! Бога на душі нема у його,—плював-би на його увесь мир! Ми коли що—й до Кисіля втрапимо, і до царя не заблудимо... Я бачив і царицю, й царя!... Такі-ж, як і всі люди... А він плюється! Дивись лишень, щоб матня ціла була!.. Сказано: не тягни вельми, супоня лусне...

Завзятий був дід Яків Гуня, земля йому пером! Так було й дитини малої не обидить, а займи його, так і не одкараскаєшся: доти пектиме, доки його на версі буде. Завзятий був! Ніхто на йому не поїде було, а з виду такий тихий та рахманний!

Поїхали й отця Єрофтея взяли,—він на дорогу й молебінь одслужив. Ой, та й страшно мені було, як приїхали ми до того єнорала, господи, як страшно! Звісно, ніколи я в таких бувальцях не бувала; не знаю як стати, що сказати. Довго нас не пускали до єнорала; усе або спить, або їсть, або ніколи йому. Ми його серед улиці взяли та й перестріли і все йому як слід. Яків повідає, отець Єрофтей піддає, а я тільки плачу.

Благий такий та ввічливий той єнорал, повів нас у ту свою палату, а там у його тих писак повнісінька хата—аж кишить, наче мухи в Спасівку... Усе вони пишуть, пишуть—так що тільки й чутно—дзз... Скоро ми ввійшли з єноралом у ту палату, усі писаки в струнки, кланяються і йому, і нам. Поставив він нас—мене і Гуню—побіч себе, а отця Єрофтея посадовив.

— Ну,—каже,—розкажіть: яку ви там холеру застукали?

Яків йому усе до-чиста, як ножем по маслу, і все більш на те верне, що той Шагафон за одно з управителем, та ще й найгірше, що плюнув йому межі очі. Тут вже й отець Єрофтей вступився: «У нас,—каже,—зроду-віку такого не видано, не чувано!» Тоді я за Герасима: «За що,—кажу,—йому усе оте?»

— Тривайте-ж,—каже на нас єнорал,—коли він вам так, так я йому ось як!—та в дзвоника й задзвонив. Зараз перед ним сіпачка наче з води вродився. Єнорал велів йому списувати за нами. Ми говоримо, а той списує; усе списав і вчитав нам. Єнорал тоді питається у нас:—«Чи так?»

— Так,—кажемо,—усе вірно списано.

Коли так, то йдіть з богом до господи.

— Та й годі?—питається Яків.

— Чого-ж тобі ще?

— Значить, цінуватимуть?

— Ні.

— А як-же воно буде?

— Якось там буде.

— Дай, боже, щоб добре було; ми вашому єноральському слову віру ймемо.

— А з моїм Герасимом,—питаюся,—як воно буде. Усе йому так і одміряють: і хлосту, і червону шапку, й Сибір?..

— Нічого сього не буде,—мовив єнорал,—його зараз випустять з-під замка.

— Хто-ж його випустить?

— Я свого гонця виряжу.

І справді вирядив, спасибіг йому; ми ще й не вернулись, а гонець вже там, Герасима зараз на волю, а громаду велів скликати.

— Ну,—каже той гонець,—признавайтесь, хто давав привід на ту холеру?

Гуня й виступив зараз насамперед і каже:

— Ніхто не давав.

— А хто призводив, щоб ціпами бити?

— Ніхто.

— Хто першим почав?

— Не було першого, усі разом.

— Хто-ж з вас винуватий?

— Нема винуватого, усі винуваті.

Перебрав він отак трохи не все село, усе першого та винуватого стежив. Ну, звісно, усі за Гунею: як він, так і всі ми. Шукав, шукав та й каже до нас:

— Ну, та й завзятий же народ у вас!

— Такі ми вже зроду,—мовив Гуня.

— А скажіть-же, хто з вас бачив, щоб Шагафон плюнув Гуні межи очі?

— Усі, усі бачили!—так і загула громада.

Усі як один. Звісно, за свого брата й бог велів заступитися.

— Треба комусь з вас до князя вдатися, щоб помилував,—каже гонець.

— А в чому нас милувати?—питає Гуня.

— Верблюда занівечили.

— От ви, поздоров боже вас, теж таки на верблюда вернете, а ми його ні сном, ні духом. Який-же то верблюд? То холера!

Всміхнувся той гонець і каже:

— Вже як знаєте, а не заплативши не можна,—

чуже добро... і єнорал вам радить через мене, щоб виврядили кого до князя та перепрохали,—і поїхав собі.

Кого-ж би то нам до князя? Вже-ж треба єнорала послухати. Гуня й розкинув головою і каже:

— Вже-ж нікому другому, як отцю Єрофтею!

— Чому се так?—питається отець Єрофтей.

— От чому: коли-б знати, що князь помилує, то воно-б нічого, можна-б і з нас кому, от хоч-би мені, або Хомі,—каже Гуня.—А як-же ні? Що, як управитель наустив? Тоді скаже: «Самі вони призналися, що мого верблюда замордували, нехай-же платять». А отець Єрофтей, наче-б то з боку, за своїх паравіван тільки заступається, а не признається.

Усі ми до отця Єрофтея, щоб їхав. Не змагався,—нову ряску на себе і поїхав. Бог йому поміг; усовістив він князя і привіз нам помилування. Зраділи ми тоді. А оттого Шагафона єнорал запровадив десь за Десну.—«Се,—каже йому,—тобі за те, щоб ти не плювався людям межи очі, та ще таким старим».—Еге!... ослобонив нас од Шагафона й од тієї клятої пригоди з холерою, чи з верблюдом... Сущє я й досі не тямлю, що воно було: чи холера, чи верблюд? Та нехай вже вона сниться тому, що греблі рве...

1884 р.

М Л И Н.

Давня се річ: мабуть літ сорок тому буде.

Довелось і мені під зеленою шапкою ходити: цілих шість літ простаршинував, та вже-ж і клопоту набрався стільки, що й забожитися—так не гріх, що на шість волових grindжолів під рубель не вмистив би... Ну його к богу те старшинування!...

Я з батька тесля-ремесник не то, щоб великий а так собі: сякий-такий майстер, а трісочки бували. Як дзвіницю в нашій церкві будували, так я на углі правив. А дзвіниця у нас лепська: хто чужий чи йде, чи їде поуз неї, гляне й похвалить... Еге! було в руках ремесло, та бур'яном заросло! Майстрував би собі й досі, коли-б громада не була напосілася на мене та не виперла мене на старшину, прямо коліном виперла... Чого не робив: і просився, й молився, страх як не хотів,—та хотінь приневолив! Звісно, копа переможе й попа.

Старшиную я рік, два, нічого: люди не нарікають, громада не жене чмелів на мене й начальство не дуже таранів гонить... не без того, щоб инколи не гарикне, так на те-ж воно й начальство... А я вже наче тій боляці годив; сам було за всіх і за вся: я, мовляв, і сніп, і перевесло, і лопата й помело. Марудно було... звісно. сам і синиця і западня, і вовк і вовківня... Ну його! Нікому не зичу й не раю під полум'ям ставати... часом дмухне так, що й осмалить.

Гаразд! Старшиную собі! На весні якось прибігла з округи летючка. Летючка—щоб ви знали—се такий штафет був. Коли що шпарко припече, значить і ле-

тючка: напишуть, значить, в окрузі бомагу, припеча-
тають до неї перце і пустять. Летить з нею чоловік:
верхи і день і ніч не спочиваючи, не оглядаючись, вихрем
курить. Приблизить до тебе, хоч-би опівночі було—збу-
дить, хоч би вмирав—підійме. Прибігла ота летючка...
писар читає... Еге! дій його чести!... се не те, що мете,
а те, що зверху йде! Новий єнорал їде!... По всіх се-
лах їхатиме і нашого не мине... так щоб ото в роз-
праві було чисто-пречисто, громада щоб на поготові
стояла, а старшина вибіг на зустріч йому аж на саму
межу, доки сягають землі нашого села...

Ну, тут вже нема що ворожити... Ніколи вже по
опеньки ходити... Зараз дівчат, бабів з половини села
в розправу: «Чепурить—кажу їм,—щоб так було, як
на Великдень».—Заходилися! Пішла така сутанія, наче
в пеклі: стелю і стіни шпарують, білять; поміст миють,
шарують; бивдур хутрють; стріху підстригають; гній
з повіток вивозять, двір і задвірок вимітають та піском
висипають... За два дні прибрали, причепурили... стало
в нашій розправі, наче в віночку: долівка наче віск
жовта; стеля така весела, наче сміється, немов та дів-
чина на вінкоплетинах; а стіни-то були такі коряві,
наче сухоребра коняка, а тепер такі привітні, наче мо-
лодиця з першими пирогами... аж дух на них радіє!...
В дворі потрусили лепехою, наче в клечану неділю...
Любо й глянути, і так гарно пахне... І пан-отець наш
Максим причепурився... він у нас школою правив, так
і йому велено ждати єнорала, і він ряску нову мусів по-
шити... Він у нас і не боязкий був, та хіба на смілого
собаки не нападають?

— У мене,—каже,—за вухом не свербить, а все-ж
єнорал московський не наш брат... хоч не вкусить, так
злякає. Та ще не знаю, як його зустрічати: чи з ка-
дилом, чи з кропилом?

— Сього вже,—кажу йому,—я тим паче не знаю...
Як там у вас показано по требнику, так і чинить.

— В требнику,—каже,—такі случаї не прописані.

— Значить: трудна річ.

А писар наш і рає:

— Може-б,—каже,—і з кадилом і з кропилом, щоб не сердився єнорал...

О. Максим не відважився сам ні на те, ні на друге. Поїхав до благочинного. Той сказав:

— Ні з кадилом, ні з кропилом, а з самою лишень проскуркою.

Ждемо. Кажу я до писаря:

— Кують у мене ковалі...

— Ох, і в мене в голові, наче в млині!—каже він,—як почне таранів гнати...

— Олії не виб'є!—шуткую я.

— Олії не виб'є, а в ушах лящатиме...

— Не журіться,—вмішалася моя жінка,—теляти ще не бачили, а вам вже вовк уживається...

— Мовчи, бабо, не твоє мелеться!—Ждемо. Прибіг окружний—нічого. Походив, подивився, понюхав... току ногами не місив.

— За тиждень,—каже,—приїду з єноралом.

Ми ще раз долівку хвощем вишарували: дівочих рук і спин не жаліли—нехай же й вони тямлять, яка то цяця єнорал!

А в суботу увечері знов летючка: «їде!»—щоб до світу був я на межі!

А бий тебе сила небесна! І виспатися не дають!

Наказав я, щоб громада була на поготові, сам прибрався, верхи на коня і на межу. Вартую під вербою. Вже й світ, а його нема. А мене на сон так і тягне... усю табаку вже винюхав... Аж ось в обідню годину—бачу: курява стовпом котиться по шляху. Я тоді на коня. Зирк!—окружний біжить попереду. Я коня під боки та навзаводи! Прибіг поперед усіх до розправи, з коня—скік! і стою біля шляху проти громади.

Виліз той єнорал... таким индиком іде до громади.

«Здорові були!»—промовив так як слід, по-людськи, тільки що голос у нього такий густий, хоч лопатою горни... Ходить, руки за спину—чи воно в нього там засвербіло, чи то вже йому так приказано: руки назад—не скажу.

У громаді на самому переді стояв Євтух Цимбалистий, чоловік високий, огрядний, голова гола наче коліно, а вуси немов грива у коня. Енорал став проти його, впився в його очима,—а очі такі гострі та верткі, наче дзига.

— Які у вас «нужди» єсть?—питається.

Цимбалистий на лихо не дочув,—йому саме тоді одно бухо заложило,—не дочув і каже:—Може в кого й є... село наше велике... не можна, щоб у кого не було нужі. А що до мене, так бог крив!—що-тижня голову мию. А про других—байдуже, не відаю.

Окружний як почув, почервонів наче калина, перелякався,—бачте, енорал про «нужду», а Цимбалистий його про «нужу»,—підбіг до енорала і каже:

— Сей козак глухий, не дочуває.

Тоді енорал одступив трохи в бік та й знов:

— Кажіть! які у вас нужди є?

Люди мовчать.

— Чого мовчите? Кажіть, не бійтесь! Я за се нічого!

Люди мовчать. Він тоді як гукне, наче з бочки:

— Говоріть!

Хтось вже з громади й промовив:

— Кажіть, кому треба.

А другий хтось:

— Мені не треба.

— Не треба! А де сей «не треба»? Виходь сюди!—гукнув енорал.

Цимбалистий знов ні до ладу, ні до прикладу, а як то кажуть—«нате й мій глек на капусту!»—не дочув

як слід, а гадав, що єнорал кличе до себе Єлисея Нетребу, та й каже:

— Де вже, пане єнорале! Не вийде Нетреба... ще позаторік дуба дав!

— Я не про дуба, а про нужди питаюся! Розумієш ти, чи ні?—крикнув єнорал.

Цимбалистий і каже:

— От ви про що!... про нужди! Нужди у всякого є: кому хліба, кому до хліба, кому соли, кому дьогтю...

— Се не громадські нужди!—перебив його єнорал.—Ви мені таку скажіть, щоб усім щеміло від неї.

— Отаку? Таких найбільше єсть. От хоч-би й рекрутчина сама: од неї усім щемить—і батькові й матері, і сестрі й братові, і жінці й дітям. Коли од неї визволите, за се вам і дітям вашим од усіх нас на віки буде дяка!

— Се не моя воля!—одповів сердито єнорал,—про се нічого й речи знимати!

Цимбалистий тоді знов своє:

— Вже, пане єнорале, де свербить, там і почухаєш, де болить, там і торкнеш. От би й од податків треба пільги, і од одбутків...

Бачу я, що Цимбалистий от-от на самий пень наїде, та вже й киваю і моргаю на нього, а він не йметься, мне язиком, наче баба лемішку в макітрі... Ну, думаю, тільки ти мене підведи під млин, я тобі очі промию... Я-ж собі про який млин?—се так говориться, коли хто не до ладу язиком меле, а навіженний Євтух і справді з'їхав на млин!

— От,—каже до єнорала, —і на мливо у нас, крий боже, яка велика нужда! Влітку вітри сплять, вітряк не повернеться,—вергай жорнами!

Єнорал на те:

— То тим, що у вас вельми низькі вітряки. Будуйте на високих стільцях, в чоловіка заввишки, он як на Литві.

Цимбалістий знов попустив язика:

— На Литві, паночку, і хрущ—м'ясо! Литвин і дме, й кує, і шиє, й пере, а спитайте у його—то й не тямить, що робить. Нам би треба водяного млина... і річка у нас є, і на воду вона багата.

— То річка казенна!—перебив окружний.

Цимбалістий і тут не змовчав:

— Зроду-віку—божа вона!

Внорал наче зрадів:

— Бачу, що се справді у вас велика громадська пужда. Добре, буде у вас млин!

На коней і поїхав.

Я перехрестився обома руками та подякував всевишнього, що не вмився юшкою і зуби цілі.

Минуло літо і осінь. Саме як-раз на Водохреща мчить нечистий приказ: людей і підводи постачати, дерево вивозити... казна будуватиме на нашій річці млин!

От воно що вийшло з тої сириці, що Цимбалістий жував! Що-ж?.. добрий млинок—божий дарок! Тільки смуток його знає: хто правитиме тим млином?

— Хтось од царя,—каже писар,—коли казенний млин, то вже не инак, як так.

Еге! А людям доки-що мороки прибуло: своє кидай. а на казенну роботу йди!.. Та вже-ж! Не можна й казні не допомогти: хто-ж на неї й робитиме, коли не ми?

Вивезли дерево. На весні, на саму похвалу, приїхав окружний, німця якогось привіз до нас і каже:

— Отсе той, що млин будуватиме, так слухайте його, робіть, що скаже!

Заходився німець коло млина. Вигнали йому людей, наче на панщину. Будують. Вивели вже клітку, взялися за снасті. Бачу я, щось воно наче не до ладу: клітка нова, а кривиться, наче стара баба позіхнути збирається... Кажу я німцеві:

— Щось воно тому млинові наче боком лізе...

Він засунув у зуби сосульку, смочче її, блимає очима, сидить проти млина, мене свої баньки, наче сучка в човні. А я знов до його:

— Клітка крива... палі не рівно повоивали,—камінь об камінь чеплятиме.

А він на те:

— Цень-день-теревень!—пирскає слиною та мене губами, наче швець шкуру, нічого не розбереш, що він плете,—тільки й вміє: «карош», «карош». А що воно за «карош»—не знаю я. Бачу, що з його такий майстер, як з мого теляти стриждча! Він то й радніший косити—та нема кому коси носити... Бачу, так що-ж, коли «карош—карош!»

Мовчу. Думка у мене така: його начальство приставило—то й нехай! А то вмішаюся, та ще не в ті ворота заїду... Цур йому!

Спорудили той млин. Люди раді: от, думають, на жнива ще й намелеш, жорна спочинуть. Жіноцтво наше аж молиться та благословить енорала...

— Тепер, кажуть, жорна за двір!

Саме ото перед дев'ятою п'ятницею у середу й пустили той млин вперше. Гуде! страх як гуде!—немов чотирі вітри у великому лісі. Гуде—та не меле, тільки щерегує.

Німець той—Лембик Кирилович—се ми його так величали, а суще його ймення не таке було: походило трохи на Лембик, та не Лембик,—бачить, що з рукава в скриню сиплеться не борошно, а решетоване зерно, похитав головою, губи одкопилив та й гукає:

— Заставте воду. Спинись млин, треба кабінь осадити!

Осадили.

— Пускай!

Пустили. Камінь об камінь черкне, як заскиглить,—господи, твоя сила! Десь мабуть у другому селі чутно було...

— Застав! Застав!—знов репетує.

Ходить німець біля скрині, смокче сосульку, а не знає, що діяти. Я бачу та мовчу. А люди зараз на глум... всячину видумують:

— Не по нашій воді млин!—каже одно. А друге глузує та радить:

— Салом каміння підмазати!

— Не салом, а коли-б смальцем із жар-птиці!

Той знов глузує:

— Смальцем поскоромить, а от коли-б медом!

— Та ще коли-б тим, що з папороти бджоли на-носили!

А я все мовчу. Лагодив той Лембик Кирилович, лагодив, нарешті третім разом пустив, з-під каменя аж іскри сиплються—та такі змолів. Не багатечко того, на розчину-б стало. І те гаразд.

Взяв німець коней та в округ.

За кілька день вертає до нас, окружного везе і комісію.

— А що, старшина, добрий млин?—питається у мене комісія.

Я собі на умі: знаю, що той млин будувався, як на мертвого шиють,—та не моє діло, а в голос, смикнувши думкою, я сказав:

— Добрий буде, як добре молотиме.

Окружний набрав з скрині борошна в жменю й питається у мене:

— Се він молів?

— Вже-ж ніхто, як він.

— На що й ліпше! Пречудесно! наче на сито про-сіяне, хоч паску печи!

Він борошно хвалить, а комісія шестерню, і ка-жуть:

— Се такий млин, такий млин, що й не сказати!

— Так і треба!—каже окружний, бо й грошей же

велику силу в його впхали!... Як на твою думку, старшина, що млин коштує?

— Святий його знає!—кажу—коли-б на свої гроші, то-б і знав, а то на казенні... та ще за німецьким приводом!... Се вже велика рахуба...

— Одначе, як гадаєш?

Я сюди-туди, як-би його не вскочити в клопіт,—кажу:

— Мабуть за тисячу перескочило...

— Тю-тю! голова! Насилу в п'ять обійшлося!

Похвалили млин і поїхали, і німець той з ними. Тільки ми його і бачили. Хитрий Лембик: при комісії не пустив млина!

На Полупетра посвятили млин, звісно, щоб куцій, буває, не шкодлив. На посвятини приїхав помічник окружного. Він і каже:

— Тепер нехай громада приймає млин на свої руки та мірошника вибере.

— Отсе так!—думаю,—отсе доїхали!... Се все Цимбалистий такого нам накоїв,—нехай же він сам тепер той млин приймає, доглядає й мірошникує.

Громада як почула—руками й ногами!

— Цур йому, пек йому, тому млину! Молоти будемо, а за догляд не беремось. Як се можна? Коли-б пін ще людський був, а то казенний! Нехай йому те та се! Не хочемо! Хоч ви нам що, хоч і «сікуцію», а не хочемо!...

— Ви-ж прохали єнорала! казали, що вам млина бракує!—усовіщує громаду помічник окружного. А громада своє:

— Не наш кінь, не наш віз—не нам і поганяти!

— Та через що-ж ви цураєтесь?

— Ми не цураємось, а за догляд не беремось. Молотимемо в йому, дякуватимемо єноралові і усьому начальству, дай боже доброго здоровля, тільки визвольте от догляду, не вводьте в напасть!

Помічник окружного довго вовтузився, та ні просьбою, ні грозьбою не скрутив громади. Тоді й каже:

— Не берете млина—хоч мірошника дайте.

— Де-ж ми його в бога візьмемо? У нас такого чоловіка нема. Тут аби-кого не можна. Ще коли-б на який поганенький вітрячок, то може-б хто й одважився мірошникувати, а на таку озію, на таку німецьку штуку треба такої людини, щоб і у неї голова була з ковальський міх, а щелепи з криці...

Минули жнива, а млин стоїть... мірошника нема.

Після Пречистої прибіг знов помічник окружного, каже:

— Казна над вами змилувалася, ослобонила вас од догляду за млином і ще й мірошника свого дає, тільки мелить!

І справді привіз до нас якогось плюгавенького чи литвинця, чи москалика.

— Отсе,—каже,—вам мірошник, а отсе книжка,—нехай старшина записує, скільки чого змелеться.

Я так і обімлів, як се почув.

— Милуйте і жалуйте!—кажу,—як я записуватиму, коли я не втну «ні мну, ні тну»?... Людина я темна, неписьменна.

— Нехай писар, се його діло.

У мене наче камінь з шиї впав, на печінках полегшало; подякував нищечком богу, що зняв з мене ту нахабу... А писар і собі змагається:

— Не розірв'яйся-ж,—каже він,—мені надвоє! І в розправі пиши, і в млині пиши... Як його одними руками?

Помічник окружного радить його:

— Хто нестиме чи везтиме зерно до млина, нехай спершу заверне до розправи. Ти його запишеш, даси квиток до мірошника—от і все.

Цимбалістий досі мовчав, а тут наче його гедзь уку-

сив, вихопився, немов шершень з дупла, і каже до помічника:

— Так воно, паночку, незручно буде. Розправа на одному кінці села, а млин на другому. Не до ладу людям забиватися та час зводити...

— Мовчи!—та ні з сього, ні з того лулусь його по щелепах.—Роби як велять!—гукнув до писаря, а сам на бричку та «паш-ш-о-о-л»!

Мірошник той почіпляв на ретязі ключі од млина, аж чотирі ключі, привісив їх до пояса, ходить з ними наче коновал з своїми причандалами, та закликає людей у млин молоти. Люди кинулися з клунками. Біля розправи чисто тобі буцім ярмарок... Марудно писареві... усе пиши квитки та давай! З ранку до обіду давав, аж упрів, наче за ручкою.

По обіді спочив я та й думаю: ке лишень, навідаюсь до млина, яке там мливо. Прихожу. Батечку мій! вода аж реве, каміння гуде, а з рукава цілісьєнке зерно плине, борошна й близько нема! Народу і в млині й на греблі такий тиск, що нігде й курці носом клонуги. Регіт, сміх, глузи такі, що й не сказати! А мірошник той дзигою бігає, почервонів, засапався, лютує, а люди ще гірше прикладають:

— Отсе млинок! отсе дарок!

— Млинок то й нічого, та вода густа!

— Не в тому річ, що в хаті піч, а в тому, що мірошник полов'яний!

— Мірошник що? Його діло: пустив, підкрутив і сів!

— Еге, сядеш!—наче в гречці!

— Помаж шестерню медом!

— Підбий клина!

— Перехрести каміння!

Глузують, а литвинець бігає, та:

— Вот-с бядя! вот-с бядя!

Мене аж жаль за його взяв.

Бачу я, що він такий розумний, наче Беркова яр-
мулка, й кажу:

— Чоловіче божий! Не за своє ти діло взявся!—
А він ще й питається:

— Евта пачаму?

— Тому, що твій батько молов не віючи, мати пе-
кла не сіючи, а ти поїв не ріжучи. А знаєш ти, на що
в коня голова?

— На те, що без голови не можна.

— От неправда! На те, щоб посторонки не спа-
дали... Застав свій млин, не переводь нам води. З твого
млина не їсти нам хліба, а воду нам збавить, то й риба
подохне. Застав!

— Не можна,—каже,—коли приказано, треба мо-
лотити. Чи хоч, чи не хоч, а перескоч! Проти приказу
начальства не йди!

— Коли так, мели собі! Мені тільки води нікода.
По-моєму, як мати погано орати, то ліпше випрягти.
А проте,—мели.

— Не руш його,—озвався Цимбалістий,—нехай лю-
дей забавляє...

Сіли ми на колоді, табаки понюхали, вигадок по-
слухали та й розійшлись. Люди за клунки та й собі з
млина. Регочуться.

Уранці нашого мірошника й вода вмила. Довго про
його і чутки не було. Млин стоїть... ми вже й забули
про його. Аж ось окружний прибіг. та ще не сам, а
з якимсь судовиком з губернії довідатися запевне, чому
млин не слухає начальства, чому не хоче молотити? І
мірошник той з ними вернувся. Цілий день ходили коло
млина. Судовик, що з губернії, тільки головою кру-
тить—бачу я, препогано крутить... зараз і видно, що
він знає, де миші дірку прогризли.

— Занапалили,—каже,—гроші!... Треба каміння
зняти, клітку виважити, шестерню нову...

— Еге,—думаю я,—у його всі клепки дома... сей маху не дасть!

Увечері сіли вони чаювати в розправі, покликали й мене. Окружний мій такий добрий та м'якенький, наче восковий, частує мене й каже:

— Я чув. Мартине, що ти добрий майстер?

— Ат ніби то!

— По правді кажи!

— Заступильно витешу...

— От і брешеш! Ти-ж на дзвіниці углом правив?

— Коли то те було!

— Ось послухай мене: наймися млин полагодити! Я так і зумився.

— Де таки,—кажу,—мені за таку річ братися? Се ви глумитеся з мене!

— Ну,—каже,—от хрест святий, коли неправда! Я довідався, що з тебе добрий майстер, так чом же тобі і собі не заробити, і начальству не вгодити?

— Начальству,—мовив я,—з дорогою душею готовби,—та в чому инчому... а се страшне діло, не на мій копил чоботи.

— Се ти начальством нехтуєш?...

— Крий мене боже! Нехай мене се та те, коли я що таке! Тому не беруся, що боюсь, а для начальства уже готов... опріч сього.

Він мене знов частує та:

— Коли любиш мене, берись за млин!

— Ні,—кажу,—шинкар як любить п'яницю, а доньки за його не оддасть.

І одкараскався.

Прихожу додому, сів за вечерю... чи взяв ложку борщу, чи ні,—двері рип... суне той мірошник.

— Чого се воно?—думаю собі.

— Добрий вечір!—каже,—хліб-сіть!

— Імо, та свій, в рот носимо і тебе до гурту просимо!

Присіло й воно до столу... борщ так уплітає, аж за ушами лящить. Слово по слові й почало воно зводити річ на млин. Я слухаю, а воно все йде до того, щоб я нанявся млин полагодити.—«Гм!—думаю собі,—чого се вони на мене намагають? Тут щось непевного є»... І до сина:

— А на, Степане, семигривеника та примчи нам квартиру!

Думка в мене така: загалуноу отсе литвинча, то воно може розвяже собі язик. І не помилився... на моє вийшло. По чарці, по другій, литвинча мені й виложило, як на долоні.

— Так і так,—каже,—як заходився отой палатський губернець рахувати, то вирахував, що на те, щоб привести млин до діла, треба найменше дві тисячі карбованців. Окружний тоді як заголосить: «бога побійтеся! Що се ви кажете! як се можна? Та коли ви єноралові подасте таку рахубу, він мене з світа зживе! Мені тоді й Сибіру мало, прямо живим в землю лягає! Скаже: куди дивився? Значить, за одно з німцем казенні гроші переводив, казну дунив, царського добра не пильнував... що я тоді казатиму?» Губерець на те й каже: «так що-ж зробити?» А окружний благає його: одпишіть до єнорала, що тут всього лагодження рублів на двадцять, а лишень заходу багато, бо иржа камінь обложила». Чи був хто таке: «иржа камінь обложила!» Зроду не чувано; отже благає окружний та й благає, щоб иржу ту написати, і тоді, каже, «я зо всіх своїх волостей майстрів зжену та із своєї кешені яку сотню докину. Шкода не моя... та що вже, аби лихо тихо... Справді, треба було ліпше доглядати мені за німцем... Губерець і каже до нього: «Звісно, пожалуєш ухналя, то й підкову згубиш»...

Я собі отсе все й намотав на вуса.

Отож вони й справді вивели таке, що иржа камінь обложила!..

Минула зима. На весні приходить і до нас оповістка, що в окрузі будуть торги на лагодіння млина, так щоб хто охочий найнятися, йшов на торги. Ціну за лагодіння постановлено: одну сотню карбованців, а на торгах, значить, візьметься хтось ще дешевше... «Е-е! — думаю я,—не проведеш ти нас! У тебе мудра голова, та і в мене вона не повстаня!» Зараз я до Цимбалистого:

— Се,—кажу,—твоя рощина, ти й міси! Сідай, чоловіче, на коняку, метнися по селах, буцім то найми-та шукати, та остережи людей, щоб не йшли на ті торги. Цур їм! Нехай не сподіваються з жука меду їсти!

Гаразд. Ждемо, що буде. Торги призначено на четвер після провід. Ну,—думаю собі,—побачимо, кому випало цокнутися об мазницю головою... Думаю, а сам нікому нічичирк, тільки Цимбалистому... навіть і жінці ні слова, бо моя Настя, хоч і тямить, як плахту підперезати, а все-ж таки й у неї не який, як жіночий, язик.—треба з нею обережно, бо сказано: на кобилу в полі, на жінку в домі не сподівайся ніколи...

Добре,—та не зовсім!

У вербну неділю увечері лежу я собі в господі, а на дворі темнота така, хоч око виколи, а дощ тують, немов з відра лє.

— Лаштуй, жінко, вечеряти, та швидче спати, щоб світло марне не горіло.

Тільки се промовив, чую: бов! бов! бов!—на гвалт. Зирк я в вікно,—полум'я із-за греблі так і шугає й шугає. Я за шапку та туди.

Еге-ге! казенний млин палає!

Гоподи, як горіло! Аж страшно було дивитися. Я на людей:

— Гасіть!

Кинулися—де тобі! й приступити не можна! До тла

усе згоріло... тільки палі осмалені лишилися. Каміння та к у воду шубовснуло.

Ми й не жалували. Думали:—«Господь напасть з нас ізняв». Отже не вгадали. Як набігло до нас начальство: і окружний, і помічник його, і становий, і ще хтось з ними, та як взялися стежити:

— Чого млин згорів?

Люди кажуть:

— Того, що занявся.

Вони знов:

— З чого занявся?

— Ні з чого-ж, як з огню.

Вони знов:

— Де огонь взявся?

Де та де, де та де?!—та як пішла гаспидська тягана, то не один раз упріла у мене чуприна.

Потягали мене,—мати моя божа! За що-ж мене? Чим я прогрішив? Кажуть: «твій недогляд!» Свят, свят, свят! хіба я в млині мірошником був?

І слухати не хочуть!

—Ти на те старшина! Повинен за всим пильнувати!

Куди тільки мене не тягали! І в округ, і в земський, і в повітовий суд, і в палату,—думав: душу з мене витягнуть!... Пбтягнуть отсе та й ну лякати мене Сибіром. Лякають, а я з переполоху коли не телицю, то лошицю, а то й паровицю по боку... Умилостивляться трохи:

— Ми тебе, Химуле, жаліємо,—вболіває окружний,—коли-б кого іншого, ми-б давно вже в Сибір запраторили, а тебе шкода нам. Та коли-ж не наша воля, треба винуватого знайти... Не з неба-ж упав огонь, та ще під дощ... хтось підпалив. А то казенне добро! Чому ти вартових не ставив коло млина?..

Отак! Добре вони мене жаліли! Пожалів вовк кобилу, лишив хвіст і гриву!—то так і вони мене, доки

не зсадили і з коня, і з вола, і з воза. Коли-б ще трохи, то були-б і з ґрунту зсадили, з хати-б виперли були, та вже був тут один панок—той заступився за мене: взяв та все чисто списав до самого міністра. А міністер і написав до єнорала:

— «Годі вам варити з чоловіка воду! Коли взяв чорт батіг, нехай йому і пужално!..»

Тоді мене ослобонили.

Отак я до злиднів достаршинувався,—все через Цимбалистого та через той гаспидський млин.

Щур йому!

А все-ж моя думка і тепер така, що ніхто, як оте литвинча підпалило млин. Звісно, не без того, щоб... Та вже нехай їх бог там судить.

1884 р.

ПРИГОДИ В ДОРОЗІ.

З подорожі по Україні.

Се було літом р. 1862.

Того року ми з Паньком кінчали університетську науку. Перед вакаціями Панько й каже до мене:

— А куди-б нам рушити на село по здоров'я та по силу? За літо треба добре набратися здоров'я, щоб в осени було з чим відбути кандидатство!

— На Волинь,—кажу йому.

— На Волинь тепер незручно: бач, у Варшаві дрова рубають, а на Волинь тріски літають. Тоді, бачте, і по нашому Правобережжю між польською шляхтою ворушилося вже зерно тієї колотнечі, що скоїлась потім за рік.

— Ліпше за все,—каже Панько,—за Десну куди.

— І то добре! Я за Десною не бував ще; цікаво подивитися на Сіверщину. Тільки-ж першим ділом ходім на Тарасову могилу поклонитися кісткам страсотерпця і світоча...

— Добре.

От за кілька там день якомсь у середу, уставши раненько, умилися гарненько, поснідали та й гайда з Київра пішки...

Пішли, харчів з собою не брали; думка така села по шляху густі, на хліб та на молоко скрізь розживаємося. Про всяк случай взяли в кешеню трошки чаю да кілька грудочок цукру.

Йдемо собі; на полях робота вже аж гуде; орють на

пар, косять, гребуть... Жита вже пополовіли; день за десять жнива.

Те літо було незвичайно палке та сухе. Від самого шестя дошу й не крапнуло, здається, ніхто й хмари не бачив. Лиди гомоніли, що тому нема хмар, тому небо таке ясне, що біг, благословляючи визволення людей з кріпацтва, звелів і на небі святкувати отсе велике свято...

Свято-то свято, дійсно велике, але, на лихо людям, з півночі віяло часом холодним вітром... Знати було, що от-от вітер нажене хмари й закриє нам сонце... Так воно й сталося... Наступила була страшенна негодь і темнота... Чисто глупа, темна, безпросвітня ніч та довга-предовга...

Добре, йдемо ми... Не тепер ідемо,—ні! Тепер ми, коли не сидимо, так топчемося, наче воли на крузі в топчаку; а тоді ми молодими ногами йшли жваво, бадьоро, до поту, до утоми. Тоді йти трудніш було: темно, шлях не битий, колія терном заросла, прослідку не видно... інде треба було просто помацки шукати своєї стежки...

До самої могили йшли берегами понад Дніпром-Славутою. Гарно було, невимовно гарно! Простягся сивий дід, лежить нерухомо, розгорнувши сизо-срібні скрижалі нашої давнини—читай, хто вмільий!.. Чудна річ: не єгипетськими гієрогліфами писані ті скрижалі, а ч? всяк письменний чоловік потрапить доладу їх прочитати: інший такий письменний, що аж друкований, усякі папіруси читає, а кинеться читати Дніпрові скрижалі—і не втне!.. він то й читає, та не те, що там написано, а якусь «отсебятину»... Слухаєш те читання і тямши, що се просто «Киевская Старина», більш нічого...

Чого воно так? Мабуть того, що:

«Всякому городу свій нрав і права»...

Так ото, кажу, Дніпро лежав спокійно, нерухомо,

Й «вусом не моргне»; а я дивлюся на його упівну красу і кажу до Панька:

— Що, коли-б отсього сонного велетня—старця днедавнього хто розбудив? Що, коли-б хто роздратував його, а він-би розлютився, повернувся та вдарив хвилями-крилами по обидва боки? Гай, гай!.. чи не затряслось-би море, чи не застогнала-б Шатер-Гора, чи не заплакало-б небо? чи не прокинувся-би Великий Луг? Панько дивиться так понуро: журливо так хитає головою і промовляє:

— Кожен раз, чи то в Києві, чи де инде, коли я дивлюся на тихий, спокійний і невимовно величавий наш Дніпер, я питаюся сам у себе: хто у кого переняв оту спокійно-гордовиту і гордовито-спокійну вдачу, вдачу міцно-свідому своєї потужности в минулому і захланности в сучасному: чи українець у Дніпра, чи навпаки? Хто кого навчив терпіти лихо й сподіватися, що правда не вмре, воскресне; наче та зачарована королівна, розірве сповивач і покотиться по градам і весням,—сіючи між людьми добро, любов, волю і світ... А нумо вгадувати та розгадувати отсю загадку, веселіш буде йти.

Давай і давай... До самого Канева дійшли, а ради собі не дали, загадки не розгадали... Трудна вона...

Сонечко лягло вже в колиску, коли ми прийшли на ту Чернечу гору, де «на нашій не-своїй землі» спочивають благородні кістки найблагороднішого з все-світніх віщунів, благовісників народнього добра, світу, правди і любови...

Сумно було на могилі... Одна-однісінька!..

Ба! а де-ж їй і пари добрати! де у нас є друга така могила, щоб змогла стати поплич з Тарасовою? Нема! бо не було й нема другого велетня такого... Дніпро хіба? Один плакав за народ, за волю, а другий односив його сльози в море... Один Дніпро сподобився до

віку-вічного лежати попліч з віщим Кобзарем України...

Високий дубовий хрест на Тарасовій могилі дивився гордо навкрути. Він гордував по правді: йому є чим пишатися! він тямить, над ким і над чим він стоїть «на сторожі», куди і кому вказує шлях.

Ми сіли під тим хрестом. Якесь високе, святе, досі невідоме мені почуття обгорнуло й переняло мою душу, **серце**, всього мене! Ми мовчали; уста наші заніміли... Нам здавалося, що над нами баня величезного храму, де йде саме в ту годину торжественна служба, твориться щира, свята молитва й два велетні, а за ними і всі суції благають, щоб усі люди стали вольними та

Добрими братами
І синами сонця прагди

Ми й не зчулися, коли ніч-мати обгорнула і могилу, і нас, і Дніпро, і всю Україну!

Що то за ніч була! Доки мого віку не забуду тієї ночі! Не списати її, не змалювати! Густа, темно-синя блакить аж паще, обіймаючи землю в обійми молододі, жвавої, ніжної красуні! Пригортає її до себе, обіруч притискає до свого лоня, пестить, буцім та ніжна мати своє перше немовлятко—в ту хвилину, коли воно вперше промовило до неї «мамо»!.. Круглий, блідий, ярко-срібний місяць стоїть серед неба, нирнувши по саму шийку в голубий ефір, оглядує землю-красу й не хоче очей од неї одірвати. До кого-ж саме, до чого прилип він своїм ласкавим поглядом оксамитовим? чи до широкого Дніпрового зеркала, чи до Тарасового хреста?.. Не відаю...

А зіроньки дрібними зграями бігають по блакитному перекиту і всіма сторонами бризькають срібним дощиком... Бігають вони, немов діти наввипередки, немов одна одну хоче попередити, щоб першою цмокнуть в сивий ус старого Діда-Славуту. А сам Славута—

хоч-би тобі поворухнувся! Лежить велетень та там десь далеко-далеко за Ненаситинцем, за Хортицею, за Великим Лугом, за славним кошом лицарського братства січового, там десь в очеретах на плавнях сховав свою сиву голівоньку—та тишком випивається старими устами в блакитне небо... А небо припадає до його уст, цілує їх і своїм голубим омофором вкриває його, щоб старі очі не бачили захланности живих мерців—та нагоди їх духово-моральної...

Кучеряві верби підперезали Тарасову гору: своїми блідо-зеленими вітками вони схилилися до Дніпра, немов благають його, промовляючи: «Батьку! дай нам своєї пишної води умитися, освіжитися від спеки дняної; напій нас сцілющою, живучою прохолодою! Душно нам! нас сонце попекло, посушило верхи наші, виснажило коріння наше».

Ласкавий батько почув те благання і на крилах тихенького зефіра послав вербам вохкість, напоєну свіжою росюю й пахощами квіток та трави... Зефір повіяв і на Тарасову оселю; освіжив і нас, доволі таки потомлених.

— Людей щось і не видно й не чутно,—озвався Панько,—де вони? спати ще-б рано; а проте... праця та злидні присплять на перині з мозолів...

— Не всі й сплять... он слухай, як на тім боці лунає дзвінкий дівочий голос... А он бачиш—човник... глянь! як сиплються по воді бриліантові іскорки. Слухай, слухай! чуєш баритон як бере: «Ой колись була розкіш-воля»...

Не спавши просиділи ми до світа...

Літня ніч коротка, але за оту коротку ніч багачко я пережив довгих думок... Та ніч перед Тарасовим хрестом, немов перед віттарем, висвятила мене на свідомого чоловіка-українця і відчинила мені двері в нашу святу-святих, де першим разом упала полуда з моїх очей; узрів я «світ невечірній, тихий», узрів ков-

чег з скрижальями любови і правди і затвердив той символ віри, який ісповідує й ісповідуватиму до віку; короткий той символ: «праця на рідній народній ниві»...

І коли тебе забуду, Іерусалиме!
Забвен нехай по вік буду,..

Вже зовсім розвиднялося, коли ми заснули в головах Тарасової могили і спали, аж доки не припекло сонце.

— Час!—кажу Панькові.

— Рушаймо!

Познаменовалися до хреста; приложилися до могили; взяли з неї на спомин по грудочці землі та й рушили до Києва иншим вже шляхом.

Небавом вийшли ми на биту дорогу. Я й кажу Панькові:

— Кажуть,—в дорозі без пригоди не буває, а от ми звернули на другу половину нашої прощі, а досі, в добрий час поговорить, в лихий мовчать, не трапилося нам нічого.

— Прикуси собі язика та тричі сплюнь,—відповідь Панько,—до Києва ще далеко.

Йдемо, простуємо: по одну руку зеленувато-золотою стіною стоять жита; по другу—свіжа рілля, чорнозем, такий пухкий, наче на опарі, аж парує, так хлібом і пахне...

Чи йшли ми з годину, чи може й ні,—дивимося: по шляху купками чоловіка п'ять-шість стоять люди і в кожного мітла. Біля їх верховень. Що воно таке? Вгадуємо та не вгадаємо. Стали зближатися до них: до першої купки не було вже й на гони; люди, скоро побачили нас, зараз мітли вгору, махають на нас та гукають:

— Який вас чортів батько сюди приніс! Тікайте собі! тікайте геть звідсіля!

Ми спинилися; блимаємо очима один на одного і

нічого не тямимо... Невже то проти нас?.. На нас ні за що, а навкруги, oprіч нас, нікого нема... З якої-ж речи на нас? Хіба тут ходить заборонено... так же шлях битий і на йому свіжі сліди і піших людей, і возами... Непевне щось.

— Ходім далі, Паньку.

— Авже-ж ходім.

Ледве зробили ступнів зо три, а верховень той прожогом проти нас: припав він коневі до гриви, підлетів до нас так як гримне, немов з маточини:

— Якого ви біса тут поставали! тікайте! щоб вашого й духу тут не було, а то я вам мітлюю так пики вимережу, що вас і рідна мати не пізнає!—Та з отсим словом як замахнеться на Панька мітлюю! Панько догадався, присів... а я під жито в бік. У мене й дух похолов; думаю, занівечить він Панька... Мітла у його така здорова, широка, коли-б був тільки, крий боже, затопив по тварі, так-би очі й висадив. Бачу—непереливки!.. Тоді ми не були ще такими страхополохами, як тепер. Думаю—треба висловитись... Тільки що ступив, ще й рота не роззявив, а верховень як сікнеться до мене:

— Чого гави ловиш? сказано вам: тікайте! не чув?.. чи не до тебе річ?

— Та що-ж ми вдіяли, чоловіче добрий? Ми-ж нічого...

— Ще й змагатися! Зараз тікай, а то й не стямишся!.. тікай!—та до мене; я на ріллю...

— Тікай швидче!..—Я на взаводи... біжу не озирючись; духу боюсь перевести, а він гукає услід мене: «Швидче! швидче!»

Чую і Панько біжить за мною: я його не бачу, бо озирнутися боюсь, а чую, що він тупотить... Біжимо вповодж ріллі від шляху, а позаду нас чуємо:

— Тю! тю! тю!..

Тюкають на нас, наче на сіроманців, аж луна ріл-

лею котиться. Довго бігли; потом облилися. Прибігли в долинку, тут неораний муріг, я на його снопом і розплатався; кажу Панькові:

— Спочиньмо!

— Боязко, коли-б не нагнав... нумо ще бігти...

— Хіба женеться?

— Не видко, та безпечніш буде... ось ну ще гоней двоє...

— Нема сили... спочиньмо.

— Нехай!.. вже-ж що бог дасть.—Ліг і Панько на траві. Потомилися, засапатилися ми так, що й не сказати. Спочивши трохи, Панько й напосівся на мене:

— Се ти, каже, накликав пригоду!—Дорікає він, сердиться, а мене регіт бере: чудна пригода, і не розберемо—з чого вона? Певна річ, що якась помилка; коли-б висловитись з людьми, —так-же не дає той верховень.

— Як, Паньку,—питаюся,—на твою думку, чого вони напалися на нас?

— Геть собі з думками, дай спершу відпочити. Коли-б ти знав, як я пити хочу... аж пробі...

— Напився-б і я, кажу, та ще коли-б свіжої, погожої з криниці...

— Хоч не нагадуй вже, не дратуй... Ось ну—ліпше буде—рушаймо до Дніпра навпростець.

— Шкода, брате, Дніпро далеко... ліпше от що: розгляньмо, чи не манячить де поблизу яке село? — Зійшли ми на шпильочок, на гору, дивимось—села не видко, а ген-ген недалечко оре чоловік. Господи, як ми йому зраділи! швидче до його, благаємо:

— Дайте, дядьку, водиці напитися, душу промочити; засохла так, що аж смага на губах повиступала.—Не поборонив... У нас—хто-ж сього не відає? —великий гріх не дати проходжому воли! Крий боже!

Дав, прибав йому віку, коли живий, а вмер—царство йому небесне!

Як допалися ми до барила, трохи не всю воду вистягли. Ратай дивився, дивився та й каже:

— Чи лишили води хоч на кашу? десь ви, нівроку вам, не одну чехоню поснідали...

— У нас, дядьку, сьогодні ще й росина в роті не була.

— Звідкіль ви?

— Прочани.

— Гм! на прощу, та отак голіруч... чудно... у Київ, значить?

— Ні, ми з Kiїва...

— Отакої! виходить—тут десь на ріллі молилися?

Ми розповіли йому, де були.

— Еге, се инша річ... чув і я про ту могилу... Се того Тараса, що людям волю писав... чув, чув... Самі-ж ви що за люди?

— Студенти...

— Себ-то якого звання?

Відповіли ми й на те, а він:

— Може воно й правда, та наче брехнею трохи пахне... Глядіть лишень, може ви з яким недобрим дуком, так цур вам! Тепер всякого народу вештається... он і про ляхів гомонять, буцім-би то вони бунтувати захожуються проти москаля... не моє діло, звісно, а коли ви теє... то бог з вами, йдіть собі швидче, я вам не ворог, а до гріха не підводьте...

Ми—ну його запевняти, що ми люди безпечні; слушає він, а по очах його знати, що не йме віри. Питаємося у його, що то за люди по шляху? а він на те:

— Гм! то не наше діло...

— Чого вони з мітлами?

— Од начальства так велено...

— Метуть шлях, чи що?

— Здається,—на сарану чекають...

— А верховень же на що?

— То не наше діло.

Отак балакаємо, аж чуємо по ріллі гупотить. Зирк!.. той самий верховень, наче вихор мчитьсь та гукає:

— Чом ти їх не женеш? жени! тікайте!

Ратай тоді за истик та на нас:

— Тікайте швидче! цур вам! через вас ще й в халепу вскочу!..

— Куди-ж нам, кажу я, тікати? і що оце за напасть на нас?

— Ось я тебе истиком як глезону, так знатимеш, куди тікати! В жито, вже-ж не куди більш!

А тут і верховень підбіг, кричить:

— Тікайте в жита! щоб вас не видко було, а то от-от затого бігтиме начальство, крий боже, спостереже вас!..

— Яке, чоловіче, начальство? на що нам ховатися? ось послухай!..

— Змагатися! — гримнув він, — мітли хочеш покуштувати? Сказано: тікайте! ховайтесь в жито! Ну!

Побігли ми знов, а він повз нас, та все пугою—хвись по вітру, хвись! та на нас:

— Швидче, швидче! не приставайте! — Йому-ж добре на коні, а ми ледве дух переводимо; ще не так тяжко було, доки бігли вповодж ріллі, по розпрузі, а як звернули впоперек, крий господи!.. Панько мій тиць та тиць чолом об землю, де розпруга—він і поцілується з нею; на лобі йому наприлипало чорнозему, хоч гречку сій... Насилу вбігли в жита; боржій на землю, лежимо, немов мерці, не здужаємо слова промовити... Лежимо мовчки, я вже й дрімати почав, аж Панько як крикне:

— Отсе гак, так гак!

— Що? знов біжить?

— Гірш! я свого бриля одбіг!..

- І-гі! де-ж се ти його!
- Не тямлю!.. певне десь, біжучи по ріллі, як спіткнувся, він і злетів, а я не помітив...
- Вернись пошукай!..
- Чи ти при собі! а верховень?!..
- Кепська річ! як-же без бриля? сонце пектиме.
- Сонце байдуже, хусткою можна зап'ясти голу; а он по селах як його? Що люди думатимуть?
- Думатимуть не добре.
- Прямо кажи—думатимуть, що де на злодійстві бриля одбіг. Кепсько!
- Навіки кепсько!

Вилежались, спочили. Бриль в голові мулить, та і в шлунку наче хто по мосту їде, їсти аж шкура болить; а ми не тямимо, чи далеко ще до села і кудю нам іти? На шлях вийти боязко; житами — людям шкоди наробимо, потолочимо; хоч не по своїй вині, а все-ж шкода... Одначе не ночувати-ж і тут, вже-ж і самих себе шкода.

Попригинавшись, наблизились ми до шляху, визирнули нишком. Ова! і досі стоять з мітлами! Ми тоді знов збочили та пригнувшись побрели житами. Верстов може п'ять брели, доки дав бог село.

Йдемо селом. Панько в білій хустці на голові; хто стрінеться, зараз його на глум: «Глянь! каже, голова жіноча, а ноги чоловічі».

Прийшли в корчму.

- Є самовар?
- Є, є, усе є...
- Поздоров тебе єгова! духом станови нам самовар, та глек молока, та сковороду яєчні...
- Зараз!, усе буде!.. Гей Сура! агібите! самовар, унд мільхес. Тен момент, панове!—Доки Сура поралася біля самовару, ми заходилися поратися коло Лейби; спершу манівцями, а далі й навпростець:
- Треба, Лейбо, розжитися хоч на ледачий який

брить, або на яку заваляшу шапку, бо вже-ж далі йти простоволосому, або в хустці не зручно.—Лейба носом почув поживу.

— Се,—каже, Лейба,—річ світова, і я колись, їхавши, заснув на возі та й загубив капелюх.

Метнувся він на село добувати Панькові бріля. Тим часом Сура подала нам самовар. Чаюємо ми. Як ось увійшло в корчму два чоловіки не старого ще віку; обидва босоніж; молодший в одній сорочці, у старішого на плечах на опашку щось похоже на юпку, тільки не вгадати з чого вона й якої барви—чи вона з сукна, чи з рядовини, чи з полотна: латка на латці і все різнобарвні. Біля грудей на юпці теліпається якась «медаля», з чого знати, що чоловік той вислужений салдат.

Обидва вони засмалені, суворі; погляд в обох такий відважний, голінний, наче в шибеників.

— А ну, Сурко! сип,—мовив молодший, ставши біля ляди.

Сурка, мовчки, почакувала обох горілкою. Випивши, грошей не давали і не подякували. Салдат, випивши, плюнув, утерся рукавом і каже:

— З водою, розведена... Не гріх-би було, щоб кров тому розвело, хто розводить божу сльозу... Ге... пополам з водою.

— А ти-б хотів з панської винниці та з шинкарських рук щоб була оковита,—всміхнувшись, мовив другий.

— Тепер ганите, а ось тривайте з нового року ще гірша буде: акциз великий вводять,—промовила Сурка.

— Акциз, кажеш?.. ще чого не було! Скоро й на хліб заведуть акциз... А ну, Савко,—мовив салдат,—ке суди твого тютюну...

— Мого?.. а твій-же де?

— Мій да твій!.. і який його ворог вигдав отсе «мій да твій?»

- А як-же?
- Дурний ти, Климе, що не тямиш як! Не твій, не мій, а наш... От як... еге... що?
- Нічого... добре-б,—значить-би тоді усе наше?— всміхається Клим.
- Авже-ж! нічیه,—значить, а всіх...
- Себ-то як? і горілка всіх?
- Гм! Вода чия?—усіх! а горілка з чого, як не з води?
- Звісно, з води...
- Посідали вони на долівці біля самісінького порогу; люльки аж шкварчать; дим наче з бовдура. Сидять та очима з-під лоба так і їдять нас.
- А далі Клим моргнув на нас та й каже до Савки:
- Бачиш?
- Не повилазило.
- Чай?
- Ніщо більш.
- Який в йому смак?
- Хіба зроду не куштував?
- А ти куштував?
- Мочав губи...
- Де се так?
- Мало хіба світа? мало я їх сходив? де був, туди вже ворон і кісток не занесе... Де я не бував?!
- Далеко?
- Аж на самому Кавказі...
- Не близько! Се-ж де воно? мабуть в Туреччині де?
- У черкеса...
- Ого! аж у черкеса... чого-ж тебе туди носило?
- Велено... війна була... воювали.
- Черкеса?
- Його самого...
- І ти воював?

— Ще як!.. а се-ж за що?—Савка вказав на медалю.

— Бач! а я й досі—байдуже про се. Аж ти й на війні був... Страшно?

— Спершу не без того; спершу гидко якось—чоловіка колеш! Хоч він і черкес, а душа в його людська і не тямить, за що ти його колеш? Згодя нічого, призначався і байдуже... Ріжеш!

— Еге... Як-же ви того черкеса?

— Так! він на нас з гори... Там на Кавказі усе гори; є такі, що трохи-трохи не до самого неба. Черкес на горі, а ми в долині; він на нас, а ми на його; палимо та палимо, а ніхто не подається. Прибіг наш єнорал і каже нам: «А нуте, голубята! ще його, ще Намніть йому чуприну!» А в нас вже набоїв бракує. Ми тоді прожомом проти його на гору... Єнорал гукає на нас: «В штики його!» Ми лізем, а черкес рубає, ми колом, а він рубає, не подається!.. Завзятий він... та ну його к гаспиду—ти туди дивись!—Савка кивнув на нас і спитався у Кліма:

— Бачиш? вони?

— Мабуть вони... їдять добре, видно, що протрусилися.

— Певно з роботи... кажеш, вони?

— І забожусь, що вони.

— Коли-б не вклепатися... розпитайся.

— Ти розпитайся; я на се не вдатен, а ти й на Кавказі бував, і світ видав...

— Гм! мені й не з такими траплялося кашу їсти.

Він підійшов до нас, сів на ослоні, ввічливо вклонився і мовив:

— Хліб-сіль.

— Просимо.

— Іжте на здоров'ячко... Здалека?

— З Київа,—відповів я.

— Роботи шукаєте! Мабуть вперше в наших краях?

— Вперше.

— Так я й думав; се зараз знати. Я спостеріг се ще тоді, як ви по житах сновигали; бачу—не тутешні: і сміливости у вас нема, і хисту ще бракує, як слід... Я, бачте, світа видав, зараз вгадаю, хто бував у бувальцях, а хто вперше. Хто набив руку, той житами не ходить, не пригинатиметься. Звісно, вперше... біг допоможе—навчитесь.

Мені здалися чудними отсі слова, особливо лукаве моргання салдата. Питаюся:

— Де-ж ви нас бачили?

— Я тоді саме під житом на заклі лежав, товариша чекав, як ви пленталися... Еге... так кажете—аж з Київ... Воно так, по великих містах улітку не зручно, не велика пожива! Тепер робота саме по селax: в жнива—усім жнива. Звісно, не зразу! в незнайомих місцях трудно без проводиря; треба, щоб хто тямущий та видючий провів і стежку вказав, не то можна в лабеті вскочити... Он, бачте, бриля одбігли, а з проводирем-би сього не трапилося. Коли що, то ми проведемо; ми з того більш і живемо.

Слухаючи отсю річ, нам жадна лиха думка не приходила в голову. Ми були певні, що салдат—трохи під чаркою, гадає собі, що ми зблудили були з дороги й хоче нас провести, та за те й розжитися від нас на могорич. Я подякував і кажу:

— Ми втрапимо й самі.

— А чи добре-ж ви намітили собі, кудю йти?—питається він.

— Звісно—по шляху—на Київ.

— Гм! знов знати, що ви неuki. До Київa не один шлях веде: візьмете на Теплівку—гаразд буде, аби тямили, з якого кутка зайти, а звернете на Калинівку, не то брилів, а й чобіт відбіжете... На все треба ро-

зуму. От що!—Клим ласкаво потріпав мене по плечі, лукаво всміхнувся й знов каже:

— Неукам по наших селах трудно, у нас люди сторожкі... Ми на сьому й зуби попроїдали та й то инколи не вгадаєш на яку ступити. Ми добрим людям помагаємо і вам готові... Ліпших за нас проводирів не знайдете тут... Як що у вас струменту якого бракує: долота, чи кліщів, ми зарадимо й самі повартуємо... За нами безпечно жати; що нажнете, звісно,—без кривди поділимося. Сю ніч—як-раз саме впору у Теплівці: пани зранку вибралися до міста, там і ночуватимуть... Я туди вхожий, усі схованки знаю. Та тільки там... Клим покрутив головою.—Там без ломку не обійдешся... Долого є з вами?

Тут вже я догадався, про яку «науку» веде Клим річ, за кого він нас вважає й до чого напучує! Та й кажу Панькові по німецькому:

— Чи чуєш ти, що він гадає, що ми ходимо красти по селах...

— Чую,—каже Панько,—цур йому; коли-б Лейбашвидче вертався з капелюхом, та нумо йти, а то ще яку пригоду спіткаємо.

Клим, почувши отсю нашу розмову, й каже:

— Зо мною, дітки, нічого вам таїтися, я не видавць—от вам нехай мене святий хрест поб'є, коли я брешу. Говоріть по-людськи. Я хоч і давно вже проводирем, а не навчився по-зłodійськи розмовляти. Трудно... не всі ви по однаковому... Скільки траплялося вашого брата, а кожен по-своєму: в одного гроші—круглячки, у другого—мушки, а в третього—розрив-трава, а в іншого знов брязкачі... Еге, так от-що, дітки: підкріпивши свої сили, виходьте за село та йдіть аж до конопель; під коноплями ляжте, буцім-би то по дорожні, спочиваєте,—яке кому діло до вас! Лежіть, аж доки ми прийдемо; ми вже тямимо, коли зручніше, й проведемо.

Скривилися ми, мовчимо, ніби не розуміємо, про що річ. Потім почали здалека розповідати, що ми за люди; а він слухав, слухав та й каже: «Брешіть, брешіть, до вечера ще далеко... а знати, що з вас вийдуть добрі люди... Ось послухайте-ж ради дотепної людини»...

Хто його зна, яку-б він дав нам «пораду», коли-б не перебив Лейба.

З Лейбою прийшов високий, сухорлявий, сивоволосий чоловік. З його заплетеної коси, з його довгополого демікитонового підрясника знати було, що то духовна особа. Савка й Клим в один мент з корчми.

Лейба й каже до Панька:—От у них—вони у нас дяком—є капелюх; поцінно уступлять.

Дяк витяг з-за пазухи старий-престарий картуз; такий замизканий, що жаден в світі археолог не вгадав-би ні віку його, ні барви.

— Що за його давати?—спитався Панько, примірюючи картуз на голову. А голова так по самого носа й сховалася в тому картузі.

— З кого иншого,—каже дяк,—не взяв-би й трьох карбованців; а ви, як бачу, люди вбогі й подорожні, то давайте карбованця, та й нехай буде ваш,—носить на здоров'я!

— Господь з вами!—скрикнув Панько,—та за таке дрантя й сороківки шкода!

Дяк зневажно зміряв поглядом Панька з ніг до голови й мовив:

— Бачу, що не по ваших грошах!.. Шукайте дешевшого...

— Беріть четвертака! гляньте: який він старий, та ще з діркою саме посередині,—мовив Панько.

Дяк і оком не моргнув і каже:

— Дірочка—байдуже! то якось на похоронах з кадила впала іскорка та й пропалила... те не шкодить, ще ліпше: в дірочку вітер продуватиме, голова

не так потітимо... Тепер умисне у всіх модних брилях роблять дірочки...

Змагатися проти таких аргументів—ніяково було.

Дяк тим часом, узявши картуза, підняв його поверх голови і мовив:

— Добро!

— Непомірний,—каже Панько,—великий...

Дяка й се не збентежило.

— З великого,—мовив він,—не довго зробити менший: узяв клоччя, чи паперу, напхав за околичку й припасував саме по голові.

— Беріть коповика! *)—каже Панько.

— Менш карбованця нічого.

— Нехай буде ні по чиєму, а по моєму,—вмішався Лейба,—трояк *) і могорич!

— Не будемо сватами,—відповів дяк, запхав картуз за пазуху й суворо сів на лавці. Ми тямими, що дяк умовився з Лейбою здерти за картуза і стали на тому, щоб більш коповика ні копійки не давати. Та й грошей з нами було в обріз.

Мовчимо.

Дяк трохи згодя озвався:

— Шкода, Лейбо, що ти мене потурбував; ліпше було-б в господі сидіти та старих ніг не набивати... картуз, кому й не треба, дасть карбованця.

На се ніхто ні слова... Згодя дяк до нас:

— Ви що за люди? з яких ви?

— Студенти!—кажу.

— Студенти!—зумився дяк.—такі студенти... гм! значить і по латині вмієте?

— А ви тямите?—з серцем спитав у дяка Панько.

Дяк випрямився струною, закинув голову вгору й гордовито відповів:—Я чи тямлю?! Я-б да не тямив! ах ти голово! я не з тих нових дяків, що по семина-

*) Коповик—монета 50 копійок; а трояк—75 копійок.

ріях лавки труть, та по славянському навіть не втнуть гаразд. Аби де наскочив на титлу, так йому язик руба й стане... «Тпру-мну» та й збреше... Я в Луцькому кляшторі вчився; на попа готовився й був би попом, коли-б не велено було возсоединятися... Я був греко-уніятського обряду...

Ми поважно слухали, дяк се помітив і ще більш випрямився й каже:

— А ви думали як? Коли-б не возсоединеніє!... Усіх возсоединили і мене не минули... Не можна було не возсоединитися... Тоді царював круль Микола: у того усі по струні ходили... А Бібіков, що був у Києві за генерал-губернатора І!.. От вже був!.. Нехай його святий судить! нівечив людей!...—Дяк глибоко зітхнув, сів на лавці й загадався; потім сумно похитав головою й мовив сам ніби до себе: «І кому воно треба було оте возсоединеніє!.. досі-б відколи я був попом. Наче у бога не однакові усі християни... Ох-ох!..» Знов помовчав, а потім: «Кажете: студенти... у сірячках... гм! нехай! а нуте-ж, коли ви студенти, ви втнете, що воно буде по нашому: Dominus vobiscum?

Я відповів.

— Добре... каже дяк, а ну ще отсе: Те Deum? І на се відповів.

— Добре; та се ще мудрація не велика, може в костьолі який раз був, то й переняв. А ну-ж отсе, чи тяміш: Pater noster, quies...

А я за ним «Оче наш»...

— Так, так! Ну вчетверте та й годі: Diapara virgo, ave gratia...

І на сьому не помилився.

— Е! може й справді ви студенти...

— Гаразд,—кажу я,—та вже коли на те пішло, то я ще ліпше запевню вас. То ви у нас питали, а тепер ми у вас. А скажіть, як се буде по нашому...

— Годі, годі!—перебив мене дяк,—я з вами шуткома... ліпше давай по чарці.

Випили. Дяк знов за своє: кляштори та кляштори. Знати було, що у його прокинулися споминки давнини. А що, гадаю собі, коли-б заграти на його струну? Чи не пом'якшає дяк з картузом? Та почав річ про старосвітське духовенство, про козаччину, ще де про що. Бесіда моя видимо наливала свіжої сили в стару дякову душу... За годину він цілувався з нами й співав:

„Ой біда, біда чайці небозі,
Що вивела діток при битій дорозі“

Далі так розщедрився, що картуза подарував Панькові і може з цілу верству провів нас за царину. А Клим і Савка, хоч і чекали нас під корчмою, та, побачивши, що ми пішли з дяком, відкараскалися від нас.

За селом слово по слові—довідалися ми від дяка, що в село до них прийшла від начальства бумага, «що йтиме піша сарана», і велено постановити на шляху людей з мітлами, щоб пильно вартували й не пускали сарану.

— А чого то верховень бігає та проганяє прохожих з шляху?—спиталися ми та й розповіли, як він гнав нас.

— Верховень!.. то инша річ... бачте—єсть гутірка, що пани-ляхи захожуються проти москаля... дурні заходи, звісно, а колотнеча йде... Ото-ж знов є чутка й друга, що пани сподіваються якихсь емісарів.. Тямите, що то таке емісарі? Так і велено сочити і за панями, й за емісарами... Так, може, верховень чи не взяв собі на гадку, що ви ті самі емісари...

— Мабуть ні, бо тоді-б арештував нас?

— На що?.. ні! наші люди не такі, щоб тее... стережуться, звісно, щоб самим не вскочити в халепу, а щоб тее, так ні... коли й надибав,—прогнав і годі; хоч би й на мене, і я так-би зробив... Відчепись від злого, то й буде благо...

— Одне-ж,—кажу я,—а що, як ляхи почнуть бунтувати!

— Де їм!.. Не сила у їх... А коли почнуть справді— тоді інша річ... тоді в'яжи їх та до начальства... а доки ні сіло, ні пало, на що людей займати? Остеріг, прогнав і квіт...

Другого дня, так як в обідню годину, допленталися ми до села К. Звідсіля до Київа нема й на день ходу. Ми собі й гадаємо: «Завтра на обід у Київ; спочинемо, та по завтраму вранці й за Десну». Отже сказано: «Тоді гоц, як вискочиш; поперед неводу не лови риби». Ми гадали собі по-людськи, а воно сталося, біг зна по якому. Не обійшлося знов без пригоди! Або ми в такий лихий час вибрались з Київа, або яка мегера перейшла нам дорогу з порожніми відрами.

Село К. вельми невеличке—хат з п'ятдесят. Ні корчми, ні шинку, ні церкви в йому; тепер, кажуть, і там шинок завели. Взяла нас думка: де-б нам розжитися хліба й до хліба? треба-ж попоїсти. Ще в царині довідалися, що усі люди на косовиці, хто косить, хто гребе, хто копиці кидає, а по господах на селі саме лишень мале та старе.

Пішли ми по хатах; нігде нема нам вдачі: в однім дворі сама малеча, діти: «без батька-матери—нічого не знаємо»; у другому стара баба каже: «радніша-б наділити прохожих хлібом, так-же в самих... святкуємо святої голодухи»; в третьому—те-ж святе... Зустріли якусь молодичю, по воду йшла; питаємося у неї:

— Де-б нам купити хліба?

— В нашому селі навряд чи є в кого на продаж; ідїть далі; до містечка недалеко, верстов сім, там у жидів усього добудете.

Сім верстов! Се-ж дві години ходу, як його не ївши!

Йдемо, бідкаємося. Аж ось біля одного двору під тинном в холодку сидить старенька бабуся, куделю з вовни пряде. Бачимо: у неї таке добре, приязне личенько; ми до неї: прохаємо зарадити нам за гроші хліба та молока. Бабуся пильно на нас подивилась, наче що згадала собі, далі й каже:

— Ох, молодята, молодята! і за вас тяжко, і на вас важко!.. не погодуеш прохожого, гріх від бога, на-годуеш, коли-б на себе пені не накликати. Не тямлю я, що з вами й діяти? Та все-ж бог вам суддя, а не я... Проходьте швидче в двір, та по-за хатою на задвірок, а я зараз прийду... Там, може, собака на вас гавкне, так не вважайте, він не рве; мовите до його: «цить, Пастух!» він і замовкне.

На задвірку у бабусі наче в віночку. Бабуся винесла біле, чисте, хоч і вельми грубе, рядно, прослала його під сіньми, постановила миску, гладишку кисляку, хліба дві скибки й каже:

— Призволяйтеся на здоров'ячко! Може хліба на омаль буде, та вже вибачте: і в самої тільки на вечерю, а на снідання хіба позичу де. Кислячку хоч і другу гладишку, то дам, аби їли.

З сим словом і пішла, і двері з сіней на задвірок зачинила. Кисляк той такий славний був: свіжий, холодний, смашний, та ще на голодні зуби! Імо та дякуємо бабусі. Тільки шо попоїли, бабуся швиденько прибрала усе й каже:

— Підкрепилися?

— Дякуючи вас і бога святого.

— На здоров'ячко.

— Що-ж положите з нас?

Бабуся підперла правою долонею щоку, лівою локоть правші, хитає головою, дивиться на нас жалісно-прежалісно й каже:

— Щоб я з вас шо взяла?!—вона побожно перехрестилася—нехай мене біг милує від сього...

— Як-же так, бабусю?

— Так... попоїли на здоров'я і йдїть собі з богом, куди вам треба, і нікому не хвалїться, не признавайтесь, що я вас нагодувала; а прошей ваших мені не треба... Бог святий за вас заплатить.

— Спасибї вам, бабусю! та як-же таки: їли, їли... що візьміть, то візьміть.

— Сказала—не треба, не візьму, не вводьте в гріх, ідїть швидче. Гляньте! де вже сонечко, а вам ще не близько, до вечера чи поспїєте.

— Певна річ, що не поспїємо; хїба завтра к обїду,— відповів я, думаючи, що бабуся розуміє, що ми не постигнемо до вечера у Київ. А бабуся на те:

— Не добре буде... треба поспїшати, вашї сьгодні увечерї збираються...

Ми зумилися: знати, що й бабуся вважає нас за когось иншого...

— Якї се, кажете, бабусю, нашї?—спитався я.

Бабуся подивилася непривітно та й каже:

— Гріх з старої людини москаля підвозити. Наче вже я така, що нічого не тямлю. Я все знаю, хоч і мовчу... Яке мені до того діло; тільки що шкода отаких молодят, як ви; молоде, безвусе, блазня, тільки що з припїчка злізло, а й воно туди-ж береться... Що ви йому вдїєте? У його така сила, що господи! а ви голоруч! і вже! пугою сокири не перетнеш.

— Ви, бабусю, здається, гадаєте про нас щось непевне, а щоб ви знали...

Бабуся замахала рукою й перебила мою річ, мовлячи:

— Знаю, серденько, знаю, усе знаю, більш вашого знаю... прожила в світі, бачила всячину; вам вже того не бачити!.. Знаю добре, що тяжко, ще як тяжко, та ба! проти вітру не сїють... Хоч-би й всі люди взялися, нічого не вдїєте: у його сила, у його й рушниці, і шаблі, і гармати.. тільки самих себе знівечите... а проте не моє діло.... Ідїть же, йдїть, не гайтеся, не рано... коли-б

ви втрапили навпростець, наполовину ближче; та ні, не потрапите; йдіть-же... та коли-б ніхто не спостеріг, що до мене заходили... йдіть. Коли-б не вдень, я-б вивела вас навпростець до байрака; а там вони зараз за байраком у панській пасіці... прощайте...

Я хотів побалакати та вивідати у баби, за кого вона нас бере? чи не за тих «емісарів», що вартують верховні? Так-же бабуся не дала: взяла прямо за руку, вивела з сіней і двері за нами на засовку.

Ідемо ми селом та дивуємось, що у нас пригода за пригодою! Питаємося один одного: чи нема на нас якої чудної прикмети? Нема! усе як у людей, тільки й відмінного, що у Панька дірявий картуз, так що-ж з того? Сміємося собі, шуткуємо. Тільки ото ступили за царину, а тут нам на зустріч парокінь. З воза як гукне на нас:

— Стійте!

Стали. З воза зліз високий, кремезний, пикатий чоловік, та до нас:

— Ви що за люди?

— Студенти.

— Паспорти де ваші?

— А вам яке діло? ви хто?

— Я хто? Хіба тобі повилазило, що я старшина? Не бачиш сього?

Він ткнув пучкою на знак, що теліпався у його на грудях.

— Ну! кете паспорти! є?

— Нема,—кажемо ми.

— Я так і знав! Мене не проведеш! Кинув на вас оком, зараз вгадав, що ви за людці-молодці... Волоцюжки? Тямлю, куди ви чемчикуєте, та дзуськи! Бач, що плете: «Скубенти»... Наче ми дурніші за всіх, ніби не розберемо, де скубенти, де не скубенти. Немов ми її не бачили зроду скубентів і не відаємо, що у скубентів сині комірці й гудзики блискучі... Га!.. батькові

Його гич! і вони туди-ж:—с-к-у-б-енти! Ось ми вас як поскубемо по-нашому, то знатимете ви, які ви скубенти! Сідайте лишень на віз!.. Як на твою думку, Грицю—обернувся старшина до погонича;—чи не ліпше-б було руки їм на налігач?

— Воля ваша,—відповів Гриць:—на налігачі, звісно, безпечніше буде; а може вони й так не гедзкатимуться, не тікатимуть!..

— Ось нехай тільки заходяться!—грізно озвався старшина, підносячи вгору свій величезний кулак.— Я їх по коліна в землю вжену... Чуєте ви, волоцюги!

— Погана річ,—мовив до мене Панько по-німецькому,—бачиш він п'яний?!

— Со рап тові?—перекривив Панька старшина,—я трохи по вашому шуплю. А ви думали ні?... Не вгадали! Не таківський Василь Прибура, його не проведеш... Еге! Ось, нуте-ж, панове! не гайте часу, prosze do rowozu!

Змагатися було марне. Ми бачили, що Василь Прибура справді чововік «не аби-який»: до налігача в кулака у його не довго... Одначе я відважився спитати:

— Куди-ж ви нас повезете?

— Вже-ж нікуди більш, як не до міста. Коли ви скубенти, то й нехай вас там поскубуть... Еге... там уміють скубти і вдовж і впоперек. Покоштуєте з шилляги смальцю... Сідайте!

Сіли ми на віз.

— Поганяй швидче!—grimнув старшина на погонича,—хіба не тямиш, яких вельможних веземо!.. скубентів... но! но!—До самого повітового міста годин зо три старшина глумився з нас. Ми мусіли мовчати; змагатися з ним незручно було.

— Скубенти!—глумився він.—Еге! гадали, мої голубята, когось поскубти, та, замість того, самих вас поскубуть. І яка вас лиха мати нанесла на мене? Йшли-б собі ле инде: світ не малий. Наче не пам'ятаєте, що

у Василя Прибури око далеко сягає! Он тепер шляхта щось куйовдиться... валено її сочити... Се не мала річ! Та я височу! тільки нюхну—так зараз і вгадаю, де панський слід... Ой, панки, панки! пропадуть ваші ланки! Їздили ви на нас, поїдемо й ми на вас... Чи так, вельможні панове-скубенти? Правду каже Василь Прибура?

Серед ночі привіз нас старшина до міста В-ва, як водиться, в поліцію. Тут вже нікого не було, окрім одного сонного писарчука; воно звеліло замкнути час до ранку. Певна річ, що були-б ми набралися доброї чихавиці, коли-б на ту пору не був у В-і начальником поліції чоловік, що добре мене знав у Києві. Вранці, прийшовши до поліції, він зразу пізнав мене; зараз звелів нас випустити з хурдиги, покликав до себе в господу, нагодував нас і порадив наняти до Києва коней, а не йти пішки, щоб не вскочити ще в яку халепу.

— Бо, додав він, тепер у нас вельми строго; все вартуємо якихсь емісарів. З Києва тільки те й роблять, що наказують нам пильнувати й лапати емісарів!

Ми послухалися його ради.

1887 р. 3
У Львові.

З М І С Т.

	СТОР.
В день святої волі	5
Протестант	38
За кригою	47
Наймічка	58
Хоча-б була постати дожала!	72
То йому за чужі груші	79
Стельмахи	89
Завертка	109
Отак були вскочили!	121
Млин	146
Пригоди в дорозі	163

Видавництво „ЧАС“, бажаючи задовольнити потреби широкого читача, видало дешево популярну бібліотеку із вибраних творів таких українських письменників-класиків:

- | | | |
|-----|---|--------------|
| 1. | Шевченко Т. Г. - Кобзар (повний, на кращому папері) | 1 крб. 50 к. |
| 2. | Кобзар (повний, на гірш. папері) | 75 к. |
| 3. | Проза | 60 к. |
| 4. | Марко Вовчок.—Вибрані твори | 90 к. |
| 5. | Франко Ів.—Вибрані твори, I т. | 90 к. |
| 6. | „ „ „ „ „ II т. | 90 к. |
| 7. | Котляревський Ів.—Повна збірка творів | 1 крб. 30 к. |
| 8. | „ „ Енеїда | 70 к. |
| 9. | Винниченко В.—Вибрані твори, I т. | 90 к. |
| 10. | „ „ „ „ „ II т. | 90 к. |
| 11. | Коцюбинський М.—Вибрані твори, I т. | 80 к. |
| 12. | „ „ „ „ „ II т. | 80 к. |
| 13. | Нечуй-Левицький Ів.—Вибрані твори, I т. | 80 к. |
| 14. | „ „ „ „ „ II т. | 75 к. |
| 15. | Леся Українка.—Вибрані твори | 90 к. |
| 16. | Панас Мирний.—Вибрані твори | 1 крб. — к. |
| 17. | Галицькі письменники.—Вибрані твори | 90 к. |
| 18. | Глібів Леонід.—Байки | 40 к. |
| 19. | Руданський Ст.—„Співомовки“ | 35 к. |
| 20. | Ганна Барвінок.—Вибрані твори | 1 крб. 10 к. |
| 21. | Тесленко А.—Вибрані твори | 80 к. |
| 22. | Стороженко О.—Вибрані твори | 1 крб. — к. |
| 23. | Васильченко Ст.—Вибрані твори | 1 крб. — к. |
| 24. | Кониський Ол.—Вибрані твори, I т. | 1 крб. — к. |
| 25. | „ „ „ „ „ II т. | 1 крб. — к. |
| 26. | Українські байкарі (Збірник поезій) | 1 крб. 10 к. |
| 27. | Квітка-Основ'яненко Г.—Вибрані твори | 1 — к. |
| 28. | Яновська Л.—Вибрані твори | 1 „ — к. |
| 29. | Дніпрова Чайка.—Вибрані твори | — „ 90 к. |
| 30. | Григоренко Г.—Вибрані твори | — „ 95 к. |

Бібліотека виходить ЗА РЕДАКЦІЮ
ВИДАТНИХ УКРАЇНСЬК. ЛІТЕРАТОРІВ
та КРИТИКІВ з критично-біографіч-
ними нарисами кожного письменника

У редагуванні беруть участь:

акад. С. Єфремов, А. Ніковський, Ан.
Лебідь, М. Рильський, В. Підмогильний,
М. Івченко, Н. Рудинська, Є. Плужник,
В. Чубинський та інші.

Бібліотека складається з 30 тт., біля 10.000 друкованих сторінок. Вартість усіх друкованих книжок 27 крб. без оправи (перепльоту), а з оправою — 35 крб. За передплатою бібліотека висилається — за 20 крб. без оправи та 25 крб. з оправою.

Пересилка за рахунок Видавництва.

При замовленні треба надсилати не менш 5 крб. завдатку, на решту-ж Видавництво робить накладну плату.

Видавництво також висилає одну або де-кільки книжок з зазначеної бібліотеки на таких умовах: при замовленні надсилати не менше 25% вартості замовленого, решта-ж накладною платою. При надсилці повної вартості замовленого—пересилка за рах. Видавництва.

На замовлення більше 5 крб.—знижка від 10% до 20% пересилка за рахунок Видавництва.

При замовленні обов'язково
вказувати точну поштову адресу.
Замовлення надсилати на адресу:

Київ, вул. Короленка, 38. Видавниче Т-во „ЧАС“.

Ціна 1 крб. (Р)
№ 51. Травень, 1927

А 93 1557-2/2



Гуртова комора й Книгарня Видавничого Т-ва «ЧАС»:
Київ, вул. Короленка, 38